

**МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ ТА СТРАТЕГІЧНИХ КОМУНІКАЦІЙ
УКРАЇНИ**

ХАРКІВСЬКА ДЕРЖАВНА АКАДЕМІЯ КУЛЬТУРИ

Факультет культурології та соціальних комунікацій

Кафедра культурології та медіакомунікацій

Кваліфікаційна робота на здобуття ступеня магістра

«Модель культурної суб'єктності України в контексті рефлексій європейських інтелектуалів/-ок на повномасштабну війну в Україні»

Освітньо-професійна програма

Культурні дослідження

галузь знань **03 Гуманітарні науки**

спеціальність **034 Культурологія**

Здобувачка: Грузіна Олена Дмитрівна

Керівник: Кравченко Олександр Васильович
доктор культурології, професор, завідувач
кафедри культурології та медіакомунікацій

Рецензентка: Юрчук Юлія
доктор філософії, старший викладач
кафедри історії ідей Університету
Сьодерторн

Допущена до захисту на засіданні
кафедри культурології та медіакомунікацій
« » _____ 2024 р.,
протокол №

Харків 2024

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. Теоретичні основи культурної суб'єктності.....	6
1.1. Поняття та концепції культурної суб'єктності.....	6
1.2. Історичні аспекти культурної суб'єктності України.....	13
 РОЗДІЛ 2. Рефлексії європейських інтелектуалів/-ок на повномасштабну війну в Україні.....	29
2.1. Огляд основних європейських позицій щодо російсько-української війни.....	29
2.2. Вплив війни на культурну суб'єктність України та бачення України в європейських рефлексіях.....	35
 РОЗДІЛ 3. Ідея моделювання культурної суб'єктності України в сучасному контексті.....	43
3.1. Формування моделі культурної суб'єктності.....	43
3.2. Конструювання моделі української культурної суб'єктності через європейські інтелектуальні рефлексії.....	51
 ВИСНОВКИ.....	59
 СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ТА ДЖЕРЕЛ.....	63

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Збройна агресія росії по відношенню до України та повномасштабне воєнне вторгнення зумовили зростання хвилі інтересу від європейської спільноти до України. Також в самій Україні воєнні події спричинили низку соціальних, культурних та політичних переосмислень і, як наслідок, змін. В першу чергу, актуальність даного дослідження зумовлена його написанням під час фази активних бойових дій на території України та світовою увагою до цього. У час повномасштабного вторгнення з боку росії культурна суб'єктність України – тобто її самобутня ідентичність і здатність впливати на світову культурну думку – стає важливим чинником як внутрішньої єдності, так і міжнародного позиціонування. Українська культура зараз слугує не лише засобом для об'єднання суспільства та внутрішньої комунікації, а й суттєвим інструментом для підтримки та визнання України на міжнародному рівні.

Вивчення та аналіз того, як європейські інтелектуали та інтелектуалки бачать українську культуру в умовах війни, важливе з точки зору розуміння позиції Європи щодо України. Такі рефлексії демонструють, як Україну сприймають як частину європейської культурної спільноти, і допомагають глибше усвідомити значення європейської підтримки для країни, особливо у періоди змін. Це дослідження дозволить побачити, як Україна інтегрується в європейський культурний простір, і що її культура означає для міжнародної спільноти зараз.

Крім цього, тема актуальна для майбутнього розвитку української культурної політики. Враховуючи нові обставини, Україні необхідно зміцнювати свою культурну суб'єктність, створювати стійкі моделі культурного розвитку та шукати шляхи для посилення культурної дипломатії. Аналіз засадничих позицій європейських інтелектуалів/-ок щодо української культури може стати основою для стратегічних рішень, які визначать, як саме Україна будуватиме свій культурний образ у світі. Це дослідження є міждисциплінарним, зокрема поєднуючи підходи культурології, політології та міжнародних

відносини, що робить його актуальним для розробки багатосторонніх культурних і політичних стратегій України в Європі.

Отже, тема є важливою не лише для культурологічних досліджень, а й для розуміння того, як Україна може зміцнити своє місце в європейському та світовому культурному просторі, особливо в умовах війни.

Ступінь вивчення проблеми. Враховуючи, що на момент написання кваліфікаційної роботи повномасштабна війна ще триває, комплексного аналізу проблематики немає, однак існують окремі проекти, які систематизують європейські свідчення та рефлексії, що і лягло в основу дослідження. Зокрема, проєкт «Philosophers for Ukraine» [30], проєкт «Партизани культури» [48; 49; 51; 52; 57; 64; 71; 75; 78], збірка інтерв'ю «Діалоги війни» [65].

Метою дослідження є сформулювати та проаналізувати модель культурної суб'єктності України в контексті рефлексій європейських інтелектуалів/-ок на повномасштабну війну в Україні з метою розкриття впливу їхніх позицій, перспектив та думок на позиціонування України в міжнародному культурному контексті.

Для досягнення поставленої мети, потрібно виконати такі **дослідницькі завдання**:

- 1) Визначити поняття «культурна суб'єктність» та опрацювати масив концепцій щодо цієї проблематики;
- 2) Проаналізувати історичні аспекти культурної суб'єктності України, визначити засадничі моменти її формування, зокрема, специфіку розвитку мови, релігії, ідеології та культури;
- 3) Проаналізувати рефлексії європейських інтелектуалів/-ок (філософів/-инь, митців/-инь, дослідників/-ниць культури тощо). Ознайомитись із публікаціями, інтерв'ю, статтями, які містять оцінку подій представниками/-ницями європейської інтелектуальної спільноти повномасштабної війни в Україні;
- 4) Проаналізувати відгуки та позиції українського суспільства: інтерв'ю, рецензії, реакції української громадськості на європейські заяви;

- 5) Сформуувати модель культурної суб'єктності як теоретичну ідею;
- 6) Сформулювати модель культурної суб'єктності України на основі попередніх аналізів;
- 7) Оцінити отримані результати, виявити ключові тенденції, сформулювати критичні висновки та можливості подальших перспектив подібних досліджень.

Об'єктом дослідження є європейські інтелектуальні практики ХХІ ст.

Предметом дослідження є наукова рецепція України в інтелектуальних практиках Європи ХХІ ст.

Об'єкт і предмет дослідження співвідносяться між собою як загальне та часткове. Зазначений предмет дослідження міститься в межах об'єкта.

Методологічною основою дослідження є міждисциплінарний культурологічний підхід, завдяки якому реалізуються можливості герменевтичного аналізу, аналітичний метод та компаративний підхід, синтез інформації, класифікація та систематизація опрацьованої (синтезованої) інформації, інтерв'ю та дискурс-аналіз.

Практичне значення одержаних результатів. Висновки кваліфікаційного дослідження можна використати для подальших ідей побудови моделі української культурної суб'єктності, досліджень української культури під час повномасштабної війни. Крім того, кваліфікаційне дослідження дозволяє створити стійкі моделі культурного розвитку та можливе моделювання української культурної дипломатії.

Структура кваліфікаційної роботи зумовлена метою дослідження та поставленими задачами для її досягнення. Кваліфікаційна дипломна робота складається зі вступу, трьох розділів та шести підрозділів, висновків, а також списку використаної літератури та джерел, який налічує 98 позицій. Основний зміст роботи викладено на 63 сторінках та доповнено 11 сторінками переліку джерел та літератури.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ КУЛЬТУРНОЇ СУБ'ЄКТНОСТІ

1.1. Поняття та концепції культурної суб'єктності

Поняття «культурна суб'єктність» є ключовим в рамках даної дипломної роботи, адже саме дослідження будується на тому, чим є культурна суб'єктність, яким чином вона виникає та на чому базується, якими є її визначні риси та процеси, як представлене розуміння культурної суб'єктності серед українських діячів та діячок та якою вона постає в європейських рефлексіях, зокрема, рефлексіях європейських інтелектуалів та інтелектуалок різних сфер на російсько-українську війну від 2014 року та від 24 лютого 2022 року.

Аби конкретизувати термінологічний апарат, доведеться розділити поняття на частку «суб'єктності» як такої та поняття «культурної» як додаткової характеристики – це дозволить коректніше окреслити поле дослідження.

Таким чином, варто почати із поняття «суб'єктність» – чим вона є та як характеризується із засад культурології, філософії та соціальної антропології.

Згідно тлумачного словника української мови, «суб'єктний» – це той, що стосується до суб'єкта [89, с. 815], в свою чергу суб'єкт – це істота, здатна до пізнання навколишнього світу, об'єктивної дійсності й до цілеспрямованої діяльності [89, с. 814]. Попри акцент на тому, що зазвичай суб'єкт – це істота, насправду ним може виступати група осіб або організація як носій певних прав та обов'язків, країна або держава. Звідси, наприклад, таке поняття, як «суб'єкт міжнародного права» або ж «суб'єкти історії».

Якщо ми намагаємося конкретизувати «суб'єктність» в понятійно-категоріальному апараті, то можемо її визначити як соціальну та ціннісну індивідуальність з її вродженими та набутими якостями. Враховуючи, що певні якості або ж характеристики є набутими, суб'єктність також не є сталою і може трансформуватися. При характеристиці суб'єктності особистості, ми будемо пов'язувати цей процес із процесом та поняттям ідентифікації, тобто

визначенням якогось явища та/або поняття [90, с. 10; 91, с. 808]. При цьому варто враховувати, що ідентифікація і ідентичність – не є тотожними поняттями, хоча обидва з них беруть безпосередню участь у процесі формування суб'єктності, буде то суб'єктність окремого індивіда, суспільної чи соціальної групи або ж цілої нації чи народу.

Культурна суб'єктність – це здатність окремих осіб, спільнот або груп брати активну участь у формуванні культурного простору, впливати на культурні процеси та приймати рішення щодо своєї культури. При цьому культурна суб'єктність безпосередньо пов'язана з національною ідентичністю та самоідентифікацією етносу.

Якщо ми намагаємось відстежити ці процеси протягом століть, то стикнемось із проблемою того, що в минулому культурна суб'єктність окремого народу була простіша, водночас – не завжди потребувала визначення саме через те, що народів та етносів було менше, ніж ми звикли перелічувати сьогодні. Частка з них були провідними (наприклад, говорячи про Давній Світ майже завжди ми орієнтуємось в першу чергу на культури Давньої Греції та Давнього Риму, а вже потім згадуємо про набагато старіші цивілізації Близького Сходу або окремі ореоли заселення інших земель), і саме вони визначили характер культури, її розвитку, подальшої культурної спадщини тощо. Крім того, в давні часи відсутність політичних та торгових зв'язків між територіями/народом призводила до виключення цих територій та народів із загальної канви, а значить – відсутність уваги до їхньої культури та історії. Наприклад, якщо ми говоримо про історію території сучасної України включно з анексованою АР Крим та тимчасово окупованими територіями Донецької, Луганської, Харківської, Запорізької та Херсонської областей (тут і надалі під поняттям «території сучасної України» мається на увазі саме такий сталий перелік територій), то велика частина інформації про їхню культуру досі лишається для нас невідомою. Одна з причин того, чому фальсифікувалась культура, зокрема на прикладі спотворення язичницьких вірувань, створення неоязичництва тощо, саме те, що слов'янські території були віддаленими від тої ж Візантійської імперії і довгий

час не мали зафіксованих писемних свідчень про свою культуру, відповідно, не існували для іншого світу, відповідно – не були включеними у загальну канву. Зовсім інша ситуація у сучасності, в епоху глобалізації та діджиталізації, коли навіть якщо країна не має безпосередніх економічних, торгових, політичних та культурних зв'язків, в ній все одно є мінімальна, але обізнаність про культури та добробут інших країн, що впливає на формування ідентичності та її специфіки.

В сучасних реаліях, культурна суб'єктність включає в себе можливість сприймати і споживати культурні продукти, а також створювати їх, задавати власні цінності, норми та ідеї. Культурна суб'єктність надає спільноті чи окремому індивідууму здатність не бути пасивним споживачем/-чкою чужої культури, натомість стати автором/авторкою свого культурного наративу.

Окремим аспектом цієї проблематики є колоніальна та постколоніальна культура – чи можемо ми говорити про суб'єктність колоніальних країн, якщо їхня власна культура завжди була zagrożеною, а також змушена була підпорядковуватися культурі імперії? Але і в цьому питанні в контексті теми кваліфікаційної роботи можна зробити розподіл, адже є класичне розуміння колонії – тобто територія чи країна, яка позбавлена незалежності і знаходиться під владою та впливом іншої країни – імперії. При цьому центр та периферія (тобто, метрополія та колонія) часто розділені територіально, центр є більш розвинутим за периферію, а колоніальна держава немає нічого «свого» – чужі закони, економіка, адміністрація тощо [76]. В цьому контексті Україна часто видається «неправильною колонією», а отже складніше говорити про формування її культурної суб'єктності, адже ми наполягаємо на тому, що українська культура має давню історію, яка буде сягати періодів кількох століть, одночасно із наративом про те, що Україна була колонізованою територією (в різні періоди Російською імперією, Радянським Союзом, а також Австро-Угорською імперією та Польщею).

Навіть попри те, що у випадку територій сучасної України, ми говоримо здебільшого про суміжний колоніалізм, тобто такий тип колоніалізму, де територіальні зміни внаслідок підкорення сусідніх територій, видаються

незначним зсувом кордону, а не колоніальною практикою [39], формування суб'єктності у колонізованих народів є можливим. Зокрема, звертаємось до праці американської філософині індійського походження, літературознавиці, професорки Гаятрі Чакраворті Співак «Can the Subaltern Speak». Співак досліджує суб'єктність у контексті постколоніалізму, аналізуючи, чи можуть маргіналізовані групи висловлюватися в домінуючих культурних дискурсах [38]. Поняття «subaltern», яке уводить у використання Співак у цьому есеї, є важливим для нас в рамках формування концепцій культурної суб'єктності та для подальшого аналізу зокрема української ситуації. Для поняття «subaltern» краще використовувати пряму кальку – субальтерн – аніж намагатися дати переклад, який буде приблизно звучати як «пригнічені» або «пригноблені», адже специфікою української мови є надання цим словам негативних конотацій. Водночас, субальтерни – це не про пряме пригнічення, а про неможливість заявити про себе, про своє існування, цінності (а як ми зазначили вище, право на задання власних цінностей є однією з основних ознак повноцінної культурної суб'єктності). Деякі соціальні групи в сучасному суспільстві не мають можливості самостійно заявляти про свої потреби та інтереси через державні або адміністративні структури, які їм нав'язуються. Вони можуть виступати як робітники/-ниці, селян/-ки або представники/-ниці певних соціальних прошарків, але не здатні заявити про себе як пригноблених або дискримінованих. Відсутність голосу та можливості висловити власні інтереси є ключовою ознакою поняття «субальтерн», що описує їхнє становище у суспільстві.

Для розуміння складності формування культурної суб'єктності колонізованих територій (а це в минулому більшість територій всього сучасного світу), варто розуміти, що в колоніальному просторі, субальтернам (або ж тим, хто є пригніченими) неможливо говорити про свій стан, тобто, при ситуацію пригніченості, оскільки вони вже визнані іншими як «недо-»: недостатньо розвинені, недостатньо цивілізовані, недостатньо культурні. Імперії не просто говорять про колонії, вони говорять замість них. Попри таку песимістичну ситуацію, Співак все ж доходить думки, щоб субальтерни можуть говорити –

тобто, можуть отримати власний голос, говорити про свої проблеми та цінності, формувати культуру, але для цього потрібен ряд умов, оскільки пригнобленість є багатшаровою та систематизованою. Тож, фіксуємо той факт, що культурна суб'єктність як ми її бачимо сьогодні, не завжди мала ідентичні можливості до свого формування. Попри те, що існувало багато територій та держав, ми вимушені виключати чималу частку них з історії культури через те, що їхня культура пригнічувалась, не мала можливостей для розвитку або ж банально знищувалась, навіть якщо мала якісь прояви. В контексті колонізованих країн культурна суб'єктність або не існувала взагалі, або мала примарні шанси на свою реалізацію.

Важливим моментом тут є ідеології, що нас оточують зараз і оточували в минулому: як існує суб'єктність в контексті ідеологій, що контролюють і формують культурне сприйняття. Наслідуючи словенського філософа та психоаналітика Славоя Жижека, вносимо в категоріальний апарат поняття «ідеологія» та «мова», зазначаючи, що значна роль при формуванні культурної суб'єктності в рамках ідеології відводиться саме мові.

Суб'єктність або ж позиція суб'єкта конституюється не лише через «Я», але й через структурні відносини «Я» – «Вони», тобто, є дискурс Іншого, у рамках якого суб'єкт може визначити або віднайти свою ідентичність, при цьому часто використовуючи мову як механізм цього процесу [46].

Славой Жижек не першим виказав ідею мови та мовлення як центрального механізму у формуванні суб'єкта (а далі за цим і культурної суб'єктності). До нього у 60-х роках минулого століття це зробив Луї Альтюссер, розвиваючи ідею виробництва соціального суб'єкта, відповідно до якої, мова шляхом інтерпеляції робить суб'єкт частиною ідеології [1].

«Я» – це не завжди суб'єкт, оскільки «Я» є порожнім символом. Згідно з Жижеком, перш ніж віднайти суб'єктність, суб'єкт є суб'єктом питання, який пізніше формується за рахунок інтерпеляції, а також за рахунок взаємодії з Іншим, тобто, стає точкою перетину ряду сенсів, і от тоді знаходить власну суб'єктність [46].

Якщо спростувати, аби було зрозуміло, як даний концепт застосовується до культурної суб'єктності, можна навести приклад сучасної України, де є «Я» України, тобто Україна як суб'єкт, але її суб'єктність формується на перетині з іншими – «Україна не росія», «Україна – це Європа» тощо. Тобто, ми потребуємо Іншого [43]. Це також може перетинатися з концептом «пана і раба» німецького філософа Георга Гегеля, де самість (яку в даному випадку ми ототожнюємо з «Я» суб'єкта) з'являється як наслідок взаємодії та відносин з Іншим.

Продовжуючи використовувати Жижека для формування концепцій суб'єктності, ми також можемо увести два поняття: *Ideal-Ego* та *Ego-Ideal*, тобто те, як суб'єкт себе уявляє (часто, ідеалістично), і те, чим він є на моменті входження в ідеології, мову, простір символічного тощо. Об'єкт сам по собі є нейтральним, а ось стаючи суб'єктом при винайденні своєї ідентичності, він набуває певних рис та якостей, цінностей та проявів. Стати суб'єктом, віднайти суб'єктність неможливо без мови, оскільки мова безпосередньо формує оточуючу реальність.

Ідея про мову як важливий фактор в побудові культурної суб'єктності перекликається з теорією комунікативної дії німецького філософа та соціолога Юргена Габермаса. Згідно з цією теорією, будь-яка самореалізація індивіда і, як наслідок, реалізація окремої суспільної групи, етносу чи народу всередині країни відбувається за рахунок комунікативної поведінки [15]. Ідентично, саме комунікативна поведінка сприяє вирішенню будь-яких конфліктів – соціальних, культурних та/або політичних. Комунікативна дія – це не просто обмін інформацією, а прагнення домовитися на основні суспільно визнаних цінностей та норм.

Концепція культурної суб'єктності передбачає, що суб'єкти можуть самостійно визначати й формувати свою культурну ідентичність через процеси самовираження, відстоювання своїх прав та участі в соціальному житті. Ця суб'єктність розкривається через здатність до самовизначення в рамках певної культури або через боротьбу з пригнобленням і маргіналізацією.

Крім того, враховуємо, що теорія Габермаса також базується на принципі ідеальної комунікативної спільноти, де всі учасники та учасниці діалогу мають рівний доступ до дискурсу та можливість вільно висловлювати свої думки (що перекликається з поняттям «парресія» – «παρρησία» за Фуко [9]). Проте реальність здебільшого інша – маргіналізовані групи та/або індивід вимушені боротися за визнання своїх культурних прав та місця в дискурсі. При цьому Габермас наголошує на важливості взаємного визнання у процесі комунікативної дії: щоб досягти взаєморозуміння, кожен учасник та учасниця мають визнавати іншого/іншу як рівноправного партнера в дискурсі.

Для концепції культурної суб'єктності визнання є критично важливим. Якщо певна культура або група людей не визнаються як суб'єкти з правом на самовираження та участь у публічному житті, їхня суб'єктність пригнічується. Відсутність визнання перешкоджає участі таких груп у важливих соціальних і політичних процесах.

Крім зазначених аспектів формування культурної суб'єктності, важливо зазначити, що культурна суб'єктність передбачає можливість критичного переосмислення власної ідентичності, а отже здатність до рефлексії та змін. Адже це момент, який дає суб'єктам можливість розвиватися та змінювати свої переконання, що і дозволяє, в свою чергу, розвиток культури.

Отже, культурна суб'єктність – це не просто здатність існувати в межах певної культури, в першу чергу – це право на визначення власної ідентичності, оскільки культурна суб'єктність передбачає, що індивід/група людей/соціальна група мають право самостійно визначати свою культурну, етнічну, релігійну приналежність тощо. Часто саме цей процес є процесом інтерпеляції і не може відбуватися без мови та мовлення: мова є механізмом суб'єкта.

Самовизначення – це сутнісна риса суб'єктності. Суб'єкт – це не просто носій культури, а той, хто її створює, спираючись на самосвідомість та, часто, колективну пам'ять. Крім того, самовизначення потребує критичної рефлексії щодо власної культурної приналежності. Суб'єкти мають брати участь в публічних та соціальних дискурсах, чинити опір культурній гегемонії,

інтегруватися у соціальні структури тощо. Явище культурної суб'єктності знаходиться на перетині культурології, філософії, онтології, етики та політики, і є фундаментальним для розуміння інтеграції та суб'єктивізації в сучасному суспільстві.

1.2. Історичні аспекти культурної суб'єктності України

Як вже зазначалось у попередньому підрозділі, в певних аспектах територія сучасної України в минулому довгий час була колонією, спочатку Російської імперії, пізніше – Радянського Союзу, а також Австро-Угорської імперії та Польщі, щоправда, останні два пункти здебільшого викреслюються з постколоніального дискурсу в сучасних діалогах. Такий стан речей не міг не вплинути на те, як позиціонується Україна сьогодні, як формувалась її суб'єктність та, врешті, на що вона спирається.

Говорити про те, що зародження української ідентичності сягає собою Київської Русі – некоректно. Дійсно, якщо ми йдемо в хронологічному порядку, ми маємо враховувати та брати до уваги не лише ситуацію сучасності, але й перебіг багатьох подій у минулому, адже та ситуація, яка склалась сьогодні, має під собою тисячолітню історію різних взаємовідносин, політик та культур, однак це в жодному разі не свідчить про те, що Київська Русь – це безпосередня історія України або що зародження української ідентичності відбулось у Київській Русі, ба більше, часто можна почути апелювання до скіфів чи трипільців, що також є помилковим.

Чому все ж варто приділити увагу періоду Київської Русі в контексті даної кваліфікаційної роботи? Україна сьогодні – за законом, світська держава, тим не менш, згідно з даними дослідження «Релігійна самоідентифікація українців, ставлення до створення єдиної православної церкви та до закону про заборону окремих релігійних організацій», проведеного Київським міжнародним інститутом соціології [84], станом на жовтень 2024 року майже 80% населення є віруючими, з них 70% – це православні, 7% – католики, 2% – протестанти [84].

Можна зробити висновок, що християнство є панівною релігією на території сучасної України, а з'явилося воно на цих теренах саме за періоду Київської Русі. Широко відомим є факт того, що хрещення Русі було тривалим процесом. Князь потребував усунення язичництва задля підкріплення своєї влади, і якщо юдаїзм було викреслено майже одразу, то вагання між ісламом та різними формами християнства було довгим, і врешті рішення про прийняття грецького християнства з Константинополя було суто політичним.

Сьогодні часто можна зустріти думку про те, що Україна складається із заходу та сходу, і культурні та релігійні конфлікти йдуть саме між цими частинами, мовляв, схід України – це, здебільшого, православне християнство, в той час як на заході панує католицизм, і ця ситуація є історично обумовленою. Втім, насправді коректніше говорити про початкове поширення «півдня» на північ [82], від Константинополя до Києва, що приносить із собою класичну культуру та подальші літературні, архітектурні, законодавчі тощо зміни.

Релігія в українській ідентичності сьогодні важлива не тільки з огляду на ті культурні зміни, що відбувалися раніше. Здебільшого увага до неї в контексті побудови моделі культурної суб'єктності має вагу через те, що з 50-х років ХХ століття релігія (в усіх її течіях) починає перетинатися із правими поглядами, а саме – з популістичним націоналізмом, який ставить собі за основну мету захист «традиційних цінностей» та інтересів окремої нації, якій може загрожувати безперервний прогрес, глобалізація, діяльність як громадських, так і політичних міжнародних організацій, а також імміграція [19].

Важливо враховувати, що не лише національна ідентичність є важливою для визначення національної приналежності, часто-густо ідентичність релігійна може навіть переважати в цьому процесі. Так, політичні партії можуть використовувати релігійну ідентичність задля лобіювання своїх інтересів, при цьому, абсолютно не бути задіяними у релігійних практиках, але, тим не менш, своєю підтримкою релігії та політикою безпосередньо впливати на ряд поглядів, а також культуру, і, як наслідок, сформовану культурну суб'єктність. Як приклад, можна навести ультраправу партію «Національне об'єднання» Марін

Ле Пен у Франції. В першому турі виборів 2024 року, націоналістична партія здобуває 31,4% голосів, зокрема за рахунок голосів жінок [26], і відбувається це саме через імплементацію релігійної ідентичності, в той час як демократична партія набрала у два рази менше — 14,6% [33].

Велика кількість іммігрантів та іммігранток у Франції підвищила видимість ісламу у публічному просторі, а це призводить до конфліктів на тему французької ідентичності, права на національну ідентичність в залежності від релігії тощо. Через це католики агресивніше відстоюють право на свою віру та на «першість» християнства у конкретному просторі, адже сама ця релігійна група є домінантною в цьому просторі. Таке протистояння підсилює засудження ісламу, як наслідок — антиміграційні настрої. Націоналістична партія має антиміграційні погляди, однак висловлювати їх прямо — це порушувати базові права людини в ЄС, а ось надати свою цілковиту підтримку та захист католицькій церкві і зробити це акцентом у передвиборчій агітації та дебатах — цілком дозволено. Таким чином, граючи на релігійних почуття та захисті «традиційних цінностей», націоналістична партія здобуває більшість голосів, при цьому, їхня мета — це зовсім не захист релігії, а ось їхня політика безпосередньо буде впливати на культуру і подальший розвиток французької суб'єктності.

Це лише один з прикладів, яких з часів Другої світової війни накопичилось чимало, і він яскраво підкреслює, як політичні рухи заграють із релігією та релігійною ідентичністю задля формування єдиної культури, на базі якої можна проваджувати інші погляди. В Україні на даний момент можна побачити схожу ситуацію, але на її початкових етапах. Так, попри те, що Україна є світською державою, велика кількість людей є віруючими, і праворадикальні рухи та окремі угруповання часто «заграють» із християнством, поняттями «традиційні цінності» та «традиційна національна культура». Крім того, часто можна зустріти паралельне використання «віри» та «пам'яті», «традиції» та «культури». І, так само, це може бути підігріванням перед подальшими політичними впливами, зокрема, балотуванням людей з окремих угруповань або військових

бригад, які використовують націоналістичну символіку, заборонену в країнах ЄС, на місцевому чи державному рівнях. В меншому прояві ми вже бачили це під час президентських виборів 2019 року, де одне з гасел Петра Порошенка звучало як «Армія! Мова! Віра!», і наполягало на правильності використання виключно української мови та єдиної спільної релігії (якою, звісно, було християнство). Також, президент рф володимир путін використовував «захист канонічного православ'я» як один з аргументів для початку повномасштабного вторгнення на територію України [81]. Таким чином, зосередження держави навколо однієї релігії є не лише елементом її культурної суб'єктності та елементом впливу на прояви культури, але й тим наріжним камнем, через який працює політика та міжнародний політико-культурний вплив, який, в свою чергу, безпосередньо пов'язаний із суб'єктністю як такою.

Важливо зазначити також і те, що тривале кількасотрічне наполягання на «непогрішності церкви», а також відсутність механізмів регулювання відповідальності церкви призвели до того, що для багатьох людей їхня релігійна ідентичність є важливішою за ідентичність національну, що впливає і на формування їхньої культурної ідентичності, а також на те, яку культуру вони будуть захищати. До прикладу, під час повномасштабної війни росії проти України, було кілька актів дезінформації, які були напряму пов'язані із релігією. Як наслідок, в соціальних мережах можна було зустрітися із закликами на кшталт «Переслідувати російську православну церкву – це те саме, що розіп'ясти Ісуса» або «Україну захопили уніати і юдеї». Для порівняння, згідно з даними «LetsData» і «Semantrum», в соціальних мережах у постах на різноманітні релігійні питання владімір путін згадується у два рази частіше, ніж Володимир Зеленський – діючий президент України. Церковні діячі, яких безпосередньо мають стосуватися такі питання, майже не згадуються. Детальніше можна ознайомитися на рис. 1.

рис. 1

Пропаганда (зокрема, культурна) завжди використовує релігію у своїх цілях, оскільки релігійна ідентичність часто превалює над національною ідентичністю, що, як показує історія, призводить до війн та релігійних чисток (які часто мають і етнічний елемент). Одним з прикладів цього можуть виступати Балканські війни.

В контексті України та її культурної суб'єктності, важливо розуміти, що релігія посідає панівне місце, і для багатьох громадян_ок України їхня релігійна ідентичність буде вище, ніж ідентичність національна, про що, зокрема, свідчать конфлікти навколо заборони УПЦ МП, яка тривалий час співпрацювала із російської федерацією, але українська держава досі не має чіткої позиції щодо того, хто має нести за це відповідальність, адже суто формально держава є світською і не зобов'язана контролювати релігійні процеси, але при цьому наразі нібито засуджує та дискредитує роки віри багатьох громадян_ок, що впливає на

їхнє ставлення до українською культури, яка, за рахунок російської пропаганди, починає сприйматися як штучно створена.

Російська пропаганда під час повномасштабної війни використовує і інші питання, які були суперечливими для української культури впродовж всього періоду її формування. Як зазначалось у першому підрозділі, питання мови є ключовим для формування суб'єктності, оскільки саме за рахунок мови і відбувається суб'єктивізація.

Україна наполягає на власному колоніальному періоді в історії, попри те, що не відповідає всім формальним ознакам колонії, а також постколоніальному розвитку. Наприклад, для постколоніальності характерною є багатомовність, не обов'язково білінгвальна, це є наслідком історичного розвитку, де в умовах колоніальної експансії мова ставала одним із засобів контролю. Так, наприклад, мова колонізатора зазвичай використовувалась в усіх адміністративних сферах, освіті та політиці, в той час як місцева мова автохтонного населення виходила на рівень побутового застосування або ж і зовсім маргіналізувалась. В історії України можна говорити про Емський указ (1876 рік) та Валуєвський циркуляр (1863 рік), які регулювали використання української мови та майже повністю витісняли її з усіх сфер. При цьому, крім мови конкретного народу та мови колонізатора, варто враховувати, що на певній землі може бути кілька мов. Наприклад, якщо ми візьмемо до уваги колоніальну Індію чи Африку, то їхні народи ділились на племена, які, в залежності від ореолу заселення, могли мати різні мови однієї чи різних мовних груп, а також мову колонізатора. Пізніше, в постколоніальну епоху, при проведенні кордонів, дивились на політичні умови, а не мовні, що спричиняє багатомовність в межах окремої країни із чітким державним кордоном.

Так, наприклад, Едвард Саїд в своїй базовій праці «Орієнталізм» зазначає, що постколоніальна реальність часто характеризується культурним і мовним багатством, яке є наслідком імперських практик [87]. Так, хоч багатомовність у постколоніальних суспільствах і є результатом колоніальної експансії, це не скасовує того, що багатомовність є важливим фактором ідентичності, яке формує

нові культурні простори у постколоніальному світі. Наполягання на категоричній мономовності є радше імперською ознакою.

Гомі Бгабга – один із провідних дослідників постколоніалізму, вчений індійського походження – також не заперечує багатомовності, навпаки, підкреслює, що багатомовність слугує інструментом гібридизації, тобто інструментом створення нових культурних форм та полікультурних суспільств, які можуть бути новим етапом в історії світової культури [6].

Україна – це яскравий приклад держави, де багатомовність стала однією з ключових рис формування культурної ідентичності та суб'єктності у постколоніальний період. Здебільшого, це зазнає засудження, адже білінгвальність громадян_ок України пов'язана із тривалою русифікацією, яку проводили Російська імперія, а згодом – Радянський Союз. Паралельно до державної української мови, довгий час значна частина населення використовувала російську мову, більш того, були російськомовні школи повного циклу, записи російською мовою у документах (зокрема, паспортах, виданих вже після 1991 року) тощо.

Українська та російська – не єдині мови, що їх використовують на території України. Постколоніальна багатомовність в Україні включає в себе також польську, угорську, румунську, кримськотатарську та інші мови, чия представленість є нижчою за інші [58]. Тож, держава має багатокультурний характер, сформований на перетині цивілізаційних впливів. При цьому, культурна модель сьогоdnішнього дня заперечує одну з мов, а точніше намагається її повністю викреслити з формування культурної суб'єктності, наполягаючи на тезі про приналежність мови до конкретного народу.

По суті, така гібридність культур і мов у постколоніальних суспільствах створює нові ідентичності, які формуються через діалог між колоніальним минулим та сучасним прагненням до незалежності (в даній роботі, постколоніальний період не ототожнюється з повноцінною політичною, економічною та культурною незалежністю). В Україні йде активне відродження української мови, зокрема, через вивчення та поширення культури, однак

одночасно є співіснування інших мов, що впливає на культурну суб'єктність. Як зазначала Вікторія Амеліна – українська письменниця та громадська діячка, яка загинула в липні 2023 року внаслідок російського ракетного удару по Краматорську, в діалозі з Софі Оксанен – фінсько-естонською письменницею і драматургинєю, мовне питання, зокрема питання російською мови, насправду не становить проблеми, доки російська федерація не роздухує і не підігріває його [65, с. 44]. В цьому ж діалозі Вікторія Амеліна зазначає: «Я люта, що більше не можу розмовляти російською, своєю першою мовою» [65, с. 42]. Варто зазначити, що цитований діалог відбувся 5 березня 2022 року, на 10 день повномасштабного вторгнення росії в Україну, і це був період, коли багато українців та українок вимушені були переосмислювати свою мовну ідентичність на користь ідентичності національної та культурної, оскільки російська мова почала асоціюватися із безпосереднім ворогом, але при цьому не перестала бути першою мовою, так званою «материнською мовою», що призводило до перебудови власної суб'єктності і, як наслідок, суб'єктності культурної.

Необхідність постійної боротьби за свою суб'єктність супроводжувала Україну в усі часи. Ми можемо говорити про побудову так званої інституційної суб'єктності, яка проявлялась в політичній боротьбі за незалежність, а також намаганнях вибудувати власні інституції, які б відображали українські національні інтереси.

Перші спроби України здобути власну незалежність – це і є перші намагання в повноцінну культурну суб'єктність, тобто не окремі прояви незалежної культури, а її повноцінне виведення з-під будь-якого впливу. Якщо не брати до уваги окремі повстання, які не мали довготривалого результату, то першою такою спробою до встановлення суверенітету було створення Української Народної Республіки (УНР). Але абсолютно викреслювати з історії інші повстання і не надавати їм ваги у формуванні культурної суб'єктності – некоретно.

Так, до прикладу, значимим є період за влади Богдана Хмельницького, козацька доба. Національно-визвольна війна під проводом Богдана

Хмельницького часто подається як важливий елемент української боротьби із колоніалізмом, адже, по суті, козаки – це ті самі селяни, але вони не бояться виступити проти кріпосного права, крім того, початково повстання було спрямовано проти польської шляхти, однак також зачепило і інші народи, які, так само, були колонізованими. Так, винищення євреїв – це характерна риса і Національно-визвольної війни [40], а не лише Другої світової війни.

Попри це, саме ХХ століття стає вирішальним у намаганнях українського народу забезпечити свою культурну та політичну автономію. Саме задля цього, необхідне було формування інституцій. Українська Народна Республіка проіснувала недовго – з 1917 по 1921 рік, однак саме ця спадщина стає важливою складовою українського національного дискурсу.

В 20-х роках ХХ століття Україна поділена на дві частини – східну та західну. Східна Україна перебуває під владою Радянського Союзу, зазнаючи того, що пізніше назвуть «насильницькою русифікацією» або «процесом радянзації». Вважається, що більшість населення в цих регіонах є «зросійщеними», і це безпосередній наслідок російської колоніальної політики. Згідно з переписом населення 1926 року, більшість населення Української РСР ідентифікують себе як українців за національністю, для понад 76% з них українська мова є рідною мовою [61]. За переписом 1979 року, 73,6% людей, які проживали на території УРСР, ідентифікували себе як українців, визначити, скільки з них вважали українську мову рідною – неможливо, оскільки фіналізовані дані опитувальника включають в себе замість конкретного вибору «українська мова» чи «російська мова» (чи будь-яка інша) – узагальнене «слов'янська група мов» [96]. Перепис населення 1989 року також показує, що в деяких нині російських областях превалюючою є українська мова – зокрема, в трьох районах Воронежської області, а також на Белгородщині [56].

Західна частина України, а саме Галичина та Волинь, тривалий час перебували під польською владою. По суті, Україна стає одним з конфліктів між СРСР та Польщею, можливість для розподілу якої надав Ризький договір [73].

Українці – це доволі велика етнічна група на території Польської національної держави. Поруч із ними – литовці та білоруси.

Вважається, що Радянський Союз придушував українізацію та не надавав можливості для розвитку українського народу, адже це ризик для влади. Однак у порівнянні із польською політикою, можна знайти кілька позитивних моментів. Поки поляки закривали україномовні школи, на території Радянського Союзу впроваджували політику коренізації, надавали освіту українською мовою та можливість просування кар'єрними сходами.

Але і попри те, що на українській радянській території формувалися певні інституції і створювалась ілюзія автономії, насправду всі українські інституції обмежувалися зовнішнім контролем і не могли реалізувати повноцінну культурну суб'єктність. Тим не менш, варто визнати, що певна інтелектуальна та культурна еліта все ж формується. Сюди можна віднести покоління епохи так званого Розстріляного Відродження.

1920-ті роки стали коротким періодом лібералізації, на тлі якої відбувається суттєвий прорив у культурі. Деякі дослідники та дослідниці пізніше назвуть цей період рухом до національної самоідентифікації та врешті відродженням української суб'єктності після довгого періоду підпорядкування. У березні 1928 року «Шахтинська справа» стає точкою відліку для подальшого десятиліття сталінського терору. Терор 1930-х років знищив всі попередні культурні надбання, Друга світова війна лише посилила забуття – частка справ та імен досі не є відомими або ж є майже неможливим знайти архівні записи, збережені оригінальні публікації тощо. Попри це, Розстріляне Відродження стає підґрунтям для майбутніх рухів за незалежність, адже хоч радянські літературознавці і намагалися усіляко викорінити будь-які націоналістичні ідеї з літератури, існували ще західні дослідження, які і дозволили пізніше справедливо переоцінити епоху 20-30-х років XX століття в історії України.

Інтелігенція завжди була рушійною силою української культурної суб'єктності, і ми також зустрічаємо це в 1960-х роках – в епоху дисидентства та

так званого «покоління шістдесятників» – митців та митчинь, які активно висловлювали свої погляди, що суперечили владі.

5 березня 1953 року помирає Йосип Сталін, за ним (посприявши смерті та усуненню Лаврентія Берії, Григорія Маленкова та Лазаря Кагановича) обіймає посаду керівника радянської держави Микита Хрущов. Період влади Хрущова характеризується поступовою лібералізацією. Назвати це демократичним устроєм важко, адже Радянський Союз все ще перебував за «залізною завісою», аби виїхати за кордон, потрібно було пройти перевірки і мати дозвіл від влади, однак на фоні сталінського терору «Хрущовська відлига» – була насправду ліберальною політикою.

Для українського народу – це важливий період для відновлення власної культури та суб'єктності, адже Хрущов заручився підтримкою українських партійців, за що пізніше надав можливість реалізації українській нації. Якщо сталінська політика в останні роки свого існування ґрунтувалась на думці про росіян як про титульну націю, то політика Хрущова надавала ваги як росіянам, так і українцям, що висловлювалась в тому числі в наданні певної автономії на рівні територіальних громад та партійних керівників.

Середина 50-х років XX століття – це активне утвердження «дружби народів». У 1954 році місто Переяслав перейменовують у Хмельницький на честь 300-річчя Переяславської ради – угоди, згідно з якою відбулось воз'єднання росії та України, у той же 1954 рік Крим переходить до складу УРСР, що нібито має демонструвати щедрість радянської влади по відношенню до однієї зі своїх республік. Пізніше у Києві з'явиться арка «Дружби народів», а вулиці з ідентичною назвою будуть у кожному українському місті.

Відлига супроводжувалась десталінізацією – розвінченням культу особи Сталіна, яка також включала в себе виправдання раніше репресованих. Однак це не стосувалось тих людей, які були засуджені за прояв ідей українського націоналізму – тобто відокремленість української нації від інших націй, адже це суперечило ідеї «дружби народів» і підривало ідею комунізму.

Лібералізація дозволяє розвиток українського мистецтва. Зокрема, саме з цим періодом пов'язані імена кінорежисерів Сергія Параджанова та Івана Кавалерідзе, поетів Василя Стуса та Івана Драча, художниць Алли Горської та Катерини Білокур і багатьох інших діячів та діячок. Їхні твори та їхня діяльність стали підґрунтям для розвитку української мови, культури, літератури. Велика кількість творів, написаних у цей період, складають наразі шкільну програму. Однак попри лібералізацію, демократія щодо української культури не є повноцінною – велика кількість творів видається лише завдяки «самвидаву» та «тамвидаву» – тобто власного підпільного друку на території УРСР та за її межами, без права на продаж та розповсюдження.

Ті діячі та діячки, що наполягали на національно-культурному розвитку та українізації, визнавались дисидент(к)ами. Русифікація посилювалась – на таблиці нижче наведене порівняння щодо кількості учнів та учениць в школах УРСР відповідно до мови їхнього навчання від 1950 до 1989 року. Згідно з цими даними можна простежити суттєве зменшення україномовних шкіл із паралельних зростанням шкіл російськомовних. В першому стовпці зазначені мови викладання, в кожному наступному – відсоткова кількість учнів та учениць, які вивчають матеріал відповідною мовою у кожному з обраних проміжків років [60; 72; 77].

Табл. 1

	1950- 1951 рр.	1953- 1954 рр.	1955- 1956 рр.	1960- 1961 рр.	1970- 1971 рр.	1976- 1977 рр.	1980- 1981 рр.	1986- 1987 рр.	1988- 1989 рр.
<i>Українська</i>	81,4%	74,9%	72,8%	68,7%	60,4%	57,8%	54,6%	48,6%	47,8%
<i>Російська</i>	17,7%	23,8%	26,4%	30,4%	38,8%	41,3%	44,5%	50,6%	51,8%
<i>Молдавська</i>	0,5%	0,55%	0,51%	-	-	-	0,6%	0,5%	0,5%
<i>Угорська</i>	0,26%	0,27%	0,31%	-	-	-	0,3%	0,3%	0,2%
<i>Польська</i>	0,04%	0,04%	0,04%	-	-	-	0,01%	0%	0%

Крім того, дисиденти наполягають не лише на мовно-культурному розвитку, але й на політичній автономії, адже незалежність республік була

доволі умовною, будь-які партійні альтернативи, демократичні вибори, протести, зміна влади тощо були неможливими.

У 1959 році формується перша відома дисидентська група – Українська робітничо-селянська спілка, що її очолив Левко Лук'яненко, вже у 1951 році всіх учасників групи було заарештовано. У 1964 році «відлигу» змінює «застій», хоча радянські діячі обирали називати це «стабільністю» – до влади приходить Леонід Брежнєв. 4 вересня 1965 року під час прем'єри фільму Сергія Параджанова «Тіні забутих предків», Іван Дзюба публічно заявляє про ряд таємних арештів серед українських інтелектуалів, з цього моменту арешти стають неприкритими, і впродовж 1965 року заарештовані кілька десятків осіб, над якими вже 1966-го року почалися судові процеси. Друга хвиля арештів прокотилась 1972-го року, остаточно зупинивши діяльність багатьох людей та майже поховавши надії на відродження української культури та інтелігенції. Іван Дзюба, який проголошував протестний лист на прем'єрі Сергія Параджанова, відмовлявся від своїх слів та публічно каявся, Іван Драч почав співпрацювати з режимом та навіть прославляти його, аби зберегти життя. Деякі діячі та діячки зупинили свою діяльність або покінчили життя самогубством.

Під час другої хвилі арештів – 17 березня 1973 року – було заарештовано і Сергія Параджанова. Офіційно – за гомосексуальність, хоча звинувачення у пропаганді українського націоналізму також висувались. Стаття «за мужолозство», як вона офіційно називалась в радянському Кримінальному кодексі, існувала з 30-х років XX століття – це був один з елементів «сталінського терору»: якщо людина незручна, але заарештувати її офіційно нема за що, їй приписували статеві злочини, зокрема, гомосексуальність [7]. Ця ж традиція продовжувалась і далі, і, зокрема, торкнулась Сергія Параджанова [88]. Згідно з матеріалами його справи, кінорежисера обвинувачували в розпусті, розбещенні чоловіків та спекуляції. Фактом також є і окремі списки КДБ, де вони фіксували перелік людей, які є підозрюваними у приналежності до ЛГБТ-спільноти або ж пропаганді гомосексуальності. З однієї точки зору, це не має прямого відношення до формування культурної суб'єктності, з іншої – подібне втручання

в особисте життя людей також формує певну культуру. Крім того, з такими гомофобними позиціями часто пов'язані терміни «традиційні цінності» та «національна культура і спадщина», мовляв, шлюб жінки та чоловіка є культурно вищим та важливішим за будь-який вільний вибір та права людини.

Україна, після здобуття Незалежності, була першою країною з колишніх республік, хто декриміналізувала гомосексуальність, скасувавши з Кримінального кодексу статтю «про мужелозство». Тим не менш, російська пропаганда використовує також і ЛГБТ-дезінформацію задля впливу на українську ідентичність та культуру. Зокрема, це пов'язано з намаганнями дискредитації Заходу та західних цінностей, знецінення незалежності та захисту прав людей, а також на базі того, що будь-яке суспільство у стані війни тяжіє до поляризації та посилення гендерних ролей та поведінкових патернів [54; 55].

Здобуття Україною Незалежності у 1991 році в цілому відкрило новий етап не лише суто історично, але й для формування української культурної суб'єктності. Так, політичні процеси отримали автономію і почали формувати власні демократичні інституції. Культура та медіа також мали і власні українські площини, але варто відзначити, що довгий час Україна зберігала культурну залежність від російської федерації, зокрема це проявлялось у спільності шоубізнеса, російськомовності багатьох творів, гастролях в росії (адже це вважалось більш елітним) тощо. Однак це вже не було тою залежністю, як у ситуації УРСР чи ще раніше за існування Російської та Австро-Угорської імперій. Події кількох Майданів, а саме Революції на граніті (або ж Студентської революції, 1991 рік), Помаранчевої революції (2004 рік), та Революції гідності (або ж Євромайдан, 2013-2014 роки) продемонстрували здатність українського суспільства не лише відстоювати свої політичні права, але й підтвердили прагнення до повноцінної культурної ідентичності та міжнародного визнання. Так, під час Помаранчевої революції використовували гасла «Схід і захід разом», «Кучму геть» та «Свободу не зупинити» (разом із іншими, які агітували за політику Віктора Ющенка та за заборону Комуністичної партії України), під час Революції гідності скандували «України – це Європа».

У цьому загальному контексті інституційна суб'єктність символізує не лише формальну державну незалежність, але й втілює глибоке прагнення до самостійного культурного розвитку в умовах свободи.

Висновки до розділу

Отже, культурна суб'єктність – це спроможність окремих осіб, спільнот чи груп активно долучатися до формування культурного середовища, впливати на перебіг культурних процесів та ухвалювати рішення, які безпосередньо стосуються їхньої культури. Культурна суб'єктність нерозривно пов'язана із національною ідентичністю та самоусвідомленням етносу.

В сучасних діалогах Україна наполягає на власному колоніальному минулому. Культурна суб'єктність у колонізованих народів формується в умовах значних перешкод, зокрема через те, що їхня культура часто знищується або пригнічується. Поняття «subaltern», уведені Гаятрі Чакраворті Співак як концепт, описує групи, позбавлені можливості самостійно заявляти про свої потреби та цінності. У колоніальному контексті імперії не лише пригнічували такі народи, але й говорили замість них. Однак попри систематичну дискримінацію, субальтерни все ж можуть здобути можливість «висловлюватися» та брати участь у формуванні культури за певних умов. Це підтверджує тезу про те, що культурна суб'єктність не є сталою даністю, а радше процесом, який залежить у тому числі від перебігу історії та подолання багатошарової пригнобленості.

Культурна суб'єктність формується через взаємодію із соціальним середовищем, мовою та ідеологіями, які визначають простір ідентичності. Мова тут є одним з ключових інструментів, адже через неї суб'єкти осмислюють себе і взаємодіють з іншими та Іншим. Застосовані теорії Альтюссера, Жижека та Габермаса вказують на важливість комунікативної дії, взаємного визнання й критичної рефлексії для розвитку суб'єктності.

В контексті сучасної України важливі також інші моменти: зокрема, релігія від самого її принесення на території сучасної України і до сьогодні, її взаємодія з ідеологіями, націоналістичними та правими рухами тощо. Крім того, українська багатомовність, яка формувалась під впливом колоніальних практик, залишається важливим елементом національної ідентичності та культурної суб'єктності в постколоніальну епоху. Багатомовність, хоч і часто пов'язана з колоніальним минулим, насправді стає інструментом культурної гібридизації, що її зазначають Саїд та Бгабга у своїх ключових працях. Сучасна Україна, попри спроби російської пропаганди маніпулювати мовним питанням, формує суб'єктність, яка спирається на багатокультурність, але водночас прагне відмежувати себе від імперського наративу, адже той, в першу чергу, асоціюється саме із російською мовою.

Російська пропаганда, крім мовного питання, використовує й інші, наприклад, релігійні дискусії, заграванням з традиційними цінностями, дезінформацію щодо церкви, українських політиків, захисту прав людей, прав жінок та ЛГБТ-спільноти. Також досі має свій вплив русифікація, яка була особлива активна протягом ХХ століття попри періодичні спроби відродження української культури (1920-ті, 1960-ті), і наративи про «дружбу народів». Останній з'явився в період лібералізації радянської політики, і провадиться досі, навіть в сучасній російській пропаганді про «тринітарний народ» та «захист українського населення» [85].

Таким чином, українська культурна суб'єктність має дуже довгу історію свого формування, від зародження перших культур на сучасних територіях і до сьогоденної війни. Попри таку тривалість, українська суб'єктність – це саме те, що існує сьогодні, і остаточно сформувалось вже під час війни. Всі інші перелічені події, які відбувались в історії, мали свої наслідки для формування проміжних культур або політико-культурних ситуацій, які і стали базисом для історії та культури «сьогоднішнього дня».

РОЗДІЛ 2

РЕФЛЕКСІЇ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ІНТЕЛЕКТУАЛІВ/-ОК НА ПОВНОМАСШТАБНУ ВІЙНУ В УКРАЇНІ

2.1. Огляд основних європейських позицій щодо російсько-української війни.

Російсько-українська війна триває з 2014 року, однак навіть в самому українському суспільстві не було єдиного ставлення до цих подій, в першу чергу, через культурну політику та заяви влади. Воєнні дії мали назву АТО (Антитерористична операція на сході України) та пізніше ООС (Операція об'єднаних сил), іноді найменувались як «військова агресія», а сама росія визнавалась як країна-агресорка, однак жоден документ не уводив офіційний військовий стан та постійну мобілізацію. росія також не оголошувала війну, що дозволило її пропаганді просувати позицію щодо «врятування українського народу», заяв щодо того, що в Україні триває громадянська війна, а не війна із зовнішнім ворогом, та стирання своєї відповідальності.

Культурна політика України також не була впевненою в своїй позиції щодо найменування війни – війною. Анексія Криму та події АТО були винесені у навчальні плани шкіл та університетів, з'явився офіційний статус людей-ВПО (внутрішньо переміщені особи), скликалися засідання щодо готовності армії, звернення до західного світу, але одночасно із цим були відкриті кордони із російською федерацією, продовжувалися співпраці в сфері як бізнесу, так і культури. Велика частка населення мала і досі має родичів/-ок на території росії та вважають російську мову своєю першою мовою (що є наслідком тривалої русифікації та стирання будь-яких відмінностей між народами, український народ не визнавався росією як самобутній, внаслідок чого в Україні був поширеним комплекс меншовартості). Все це разом призводить до певного нерозуміння самим населенням в першу чергу того, як їм потрібно ставитися до збройної агресії росії і якими є подальші дії влади.

Така внутрішня неузгодженість впливала і на європейське ставлення до війни. Тим не менш, були як і офіційні владні заяви, так і заяви окремих інтелектуалів/-ок, дослідників/-ниць, медійників/-ниць тощо.

Рада безпеки ООН та Генеральна Асамблея ООН скликали засідання та приймали резолюції. Однак щодо безпосередньої реакції інтелектуалів/-ок – можна знайти хіба що окремі заяви, вони не були настільки систематизовані та «популярні», як це сталось у 2022 році.

Так, ще у 2018 році Адам Міхнік – польський дисидент та видавець, в минулому – політичний в'язень, а зараз – політичний діяч – наполягав на тому, що постійні конфлікти із сусідами замість розвитку демократичності (а саме такою була в той момент Польща) – це політика «путінізації» [62]. При цьому Україну він вбачав як переламний момент для всієї Європи: якщо Україна переможе тяглість до росії і стане суверенною демократичною державою – це шанс для всіх країн, які мають зв'язки із росією, вийти на правильний шлях [62]. Допоки військова агресія не набула значимого масштабу, в інтелектуальних колах на це дивились як на щось кшталту експерименту. Безпосередньо співчуючи людям, але вбачаючи в цьому «історію тут і зараз», спираючись на яку, можна робити певні припущення щодо розвитку світу. Наприклад, Тімоті Снайдер в цей же період писав про тиранію, спираючись, в тому числі, на бездіяльність щодо російсько-української війни.

Повномасштабне вторгнення змінило цю ситуацію. Буквальна військова агресія, яка супроводжується окупацією територій, винищенням цивільного населення, ракетними обстрілами цивільних міст, в тому числі влучаннями в житлові будинки, заклади освіти, медичні установи тощо – викликала бурхливу емоційну реакцію з боку європейського населення і інтелектуальних діячів/-ок зокрема. Це підкріплювалось європейською політикою – різким засудженням дій росії від урядів, виділенням військової, гуманітарної та фінансової допомоги для України, прийняттям великої кількості біженців тощо.

В Україні в перші дні повномасштабного вторгнення з'явився проєкт «Philosophers for Ukraine» («Філософи за Україну»), організований групою

київських філософів, покликаний зібрати якомога більше коментарів від європейських діячів та діячок щодо їхнього ставлення до України [30]. Думки можна вважати ангажованими, адже зверталися лише до тих людей, які були готові засудити військову агресію росії проти України та висловитися на підтримку українського народу, однак разом з цим, це не скасовує викладених думок та європейського бачення українських людей, культури, історії та сформованої суб'єктності. Проєкт проіснував кілька місяців, але зміг зібрати понад сотню коментарів, частка з яких також була опублікована у випусках журналу «Філософська думка» [93], самої інтернет-платформи, де були опубліковані всі коментарі – вже не існує.

Паралельно також було створено перекладацький проєкт «Партизани культури», що його заснували український філософ та культуролог Вадим Мірошниченко та культурологиня і журналістка Альона Грузіна. В рамках проєкту так само збиралися коментарі та листи підтримки від європейських діячів та діячок, які пізніше публікувались разом з їхнім українським перекладом на українських медіа-ресурсах «Контур» [74] та «Korydor» [21].

Також окремо можна виділити цикл діалогів від «PEN Ukraine», в рамках яких українські діячі та діячки спілкувались з європейськими колегами, обговорюючи війну, стан та настрої українського народу, історію та рішення, що до цього призвели. Записи діалогів перетворились на книгу «Діалоги про війну», видану восени 2024 року видавництвом «Vivat» [65].

Однак не лише на український запит існують європейські рефлексії. Так, наприклад, словенський філософ Славој Жижек, який до 2022 року дописував для видання «Russia Today» із початком повномасштабного вторгнення припинив цю співпрацю, і неодноразово в подальшому засуджував російську війну проти України як у своїх виступах та інтерв'ю, так і в авторських колонках. Зокрема, у червні 2022 року вийшов його есей під назвою «Pacifism is the wrong response to the war in Ukraine» («Пацифізм – неправильна відповідь на війну в Україні»). Ані з ким не сперечаючись, Жижек критикує більшість європейський заяв, просякнутих пацифізмом та впевненістю у тому, що війна не буде

продовжуватися, якщо її активно не підтримувати, якщо не надавати Україні зброю та не шукати прихистку для її людей [44].

«Уявіть собі світ, в якому напруженість [політична] більше не вирішується за допомогою збройних конфліктів... Європа вперто перебувала в цьому світі «уяви», ігноруючи жорстоку реальність за межами своїх кордонів. Тепер настав час прокинутися» – пише він [44].

Умовно всі заяви європейських інтелектуалів та інтелектуалок (якщо не ділити їх за сферами їхньої діяльності) можна рознести на 2 великі групи: ті, хто виступають проти пацифізму, і ті, хто виступають за пацифізм. Нерідко це викликає дискусії не лише в українському просторі щодо нашого ставлення до цих заяв, але і в європейському. Наприклад, на початку повномасштабного вторгнення австрійський письменник Францобель (справжнє ім'я – Франц Штефан Грібль) закликав українців скласти зброю, аби припинити війну, мовляв капітуляція – це єдине, що дозволило б українцям створити уряд в еміграції, який, в свою чергу, дозволив би далі вести міжнародні перемовини, приймати санкції та ті рішення, які в результаті змусили б росію відійти від своїх намірів [10]. Така думка не є поодинокую, особливо серед німецьких та австрійських діячів. Однак і критики ця думка також зазнає. Наприклад, з Францоблем дискутував інший австрійський письменник та перекладач – Мартін Поллак. Більшу частину свого життя він присвятив дослідженню нацизму, тож його ставлення до російсько-української війни дуже однозначне. На його думку, «ті, хто вірять, що з путіним досі можна вести переговори, що його можна переконати, [...] – або сліпі, або цинічні, або, що ще гірше, – два в одному [31; 94].

Така категорична позиція щодо путіна, що її проявляє Мартін Поллак, – нетипова для більшості інтелектуалів. В своєму діалозі із Олексієм Паничем – українським філософом, перекладачем та громадським діячем, Поллак зазначає: «...Західна Європа, вільна Європа, скажімо так, продемонструвала глибоке нерозуміння Росії, російської історії та її ролі в Європі. Зокрема, Захід неправильно зрозумів путіна та його роль в Європі, його уявлення про роль росії

в Європі та про російську політику загалом. Більшість людей на Заході вважала, що путін – дуже навіть нормальний політик, можливо, у чомусь із відхиленнями, можливо, трохи диктатор, але загалом – нормальна людина, з якою можна мати справу, можна вести діалог» [65, с. 100 (*правотис змінено*)].

Ставлення до путіна та російського народу – ще один критерій, за яким можна розділити європейські погляди на війну. Всі вони, безумовно, підтримують Україну в її боротьбі за суверенітет та незалежність, але одночасно, можуть не виступати проти російського народу, вважаючи їх такими ж заручниками ситуації, як і самих українців та українок. Наприклад, крім конкретних заяв, на це вказують грантові та стипендіальні програми від світових університетів та європейських культурних осередків, які надавали фінансову підтримку як українцям/-кам, так і росіян(к)ам, з формулюваннями на кшталт «для підтримки постраждалих від війни».

Таке висловлювання співчуття та жалості до російського народу багато в чому пов'язане із досвідом Другої світової війни та сформованої опісля «політики пам'яті». Як же зазначалося вище, німецькі інтелектуал(к)и чи не найактивніше висловлювали заклики до пацифізму. В першу чергу це пов'язано саме із специфічним повоєнним досвідом: німецьке суспільство звикле до ідеї відповідальності за своє минуле, а саме – за скоєнні воєнні злочини. Це культивує пацифізм, намагання не сприймати за одне ціле народ та владу країни та розуміння зброї не як того, що дозволяє захистити себе, а як того, що продовжує війну.

Перший німецький публічний заклик, підписаний десятками інтелектуалів, з'явився у березні 2022 року, і сутнісно вирізняється серед більшості наступних заяв. «Aufruf von 155 OsteuropaexpertInnen an Bundesregierung: Frieden und Stabilität in Europa hängen entscheidend vom Schicksal der Ukraine ab» («Заклик 155 експертів з питань Східної Європи до Федерального Уряду: від долі України вирішальним чином залежить мир і стабільність у Європі») засуджує німецький уряд за співпрацю з росією після 2014-го року і закликає максимізувати санкції, накладені на росію, та збільшити постачання зброї для України [5]. Серед

підписантів – доктори наук та професор(к)и, наукові співробітники та співробітниці великих інститутів та університетів, історики_ні, журналіст(к)и, соціологи_ні тощо. Однак навіть з таким позиціонуванням, підписант(к)и наполягали на пошуку шляхів мирного співіснування із режимом путіна, хай навіть через наявність та застосування сили.

Були й інші німецькі заяви, які викликали широкий розголос та суспільні дискусії, адже, по суті, поляризували та ділили суспільство на тих, хто вбачає в боротьбі захист, та тих, хто вбачає в цьому загрозу для довгого європейського миру. Останнє також виглядає як дистанціювання від війни.

«Der offene brief – die chronik» («Відкритий лист-хроніка», він же відомий як «Відкритий лист до Олафа Шольца», він же «Лист 28-ми» (за кількістю підписанток)) німецької феміністки Аліси Шварцер – яскравий приклад європейського пацифізму, який базується на колективній пам'яті та травмі повоєнного досвіду. Так, згідно з цією заявою, Україна – це лише перший крок у масштабній російській агресії, і європейські країни можуть бути наступними, якщо не дистанціюються від війни, ба більше – продовження війни в Україні може спровокувати ядерну війну, що відобразиться на всьому світі, аби цього не допустити, потрібно зупинити постачання зброї та сприяти мирним перемовинам на російських умовах [35]. Така позиція мала та продовжує мати в Європі своїх прибічників та прибічниць, втім, листи-відповіді, які критикують таку позицію, з'явилися майже одразу. Зокрема, «Why we as feminists must lobby for air defence for Ukraine» [41] («Чому ми, як феміністки, маємо лобіювати зброю для України» [95]).

Відомою стала заява Юргена Габермаса, де він критикує Україну за «моральний шантаж Європи», а власне Європу – за недостатнє відстоювання власних інтересів та «потакання» українським цілям, шкодячи собі [13].

На прикладі Габермаса можна сформулювати основну європейську позицію, яка за два роки повномасштабного вторгнення набула особливого поширення: це одночасна підтримка ідеї стримування росії, але й виступ проти повної ескалації «конфлікту», адже та може призвести до широкомасштабної

війни. Забезпечення перемогою Україну – не пріоритет, пріоритет – недопущення перемоги росії.

Тим не менш, окремі позиції можуть бути більше чи менш радикальними. Так, умовно погляди можна поділити на ті, які виступають з позиції пацифізму, і ті, які заперечують його необхідність; ті, які покладають відповідальність за злочини як на путіна, так і на весь російський народ, і ті, які вбачають в російському народі жертв; а також ті, які шукають діалогу із путіним, і ті, хто заперечують таку можливість.

В залежності від цього також можна виокремити і ставлення до України. Абсолютна більшість висловлює свою підтримку Україні, однак бачення її народу, право на суверенітет та незалежність, право на збройний захист – різняться. Про це детальніше у наступному підрозділі.

2.2. Вплив війни на культурну суб'єктність України та бачення України в європейських рефлексіях

Попередній підрозділ дозволив окреслити загальну канву реакцій та поглядів на війну в Україні та умовно розділити їх на дві великі групи. Однак ці групи були поділені по принципу ідеології, загального ставлення, а також радше ставлення до росії, ніж безпосереднього визначення місця України. Даний підрозділ буде зосереджений саме на баченні України в таких рефлексіях, та чому це є важливим для діалогу про культурну суб'єктність України.

Попри включеність України в загальний європейський контекст, окремого місця до повномасштабного вторгнення вона не займала. Це пов'язано в першу чергу із довгою спільною історією з росією: бізнес, економічні та публічні зв'язки, культурна сфера України перші понад двадцять років декларованої незалежності були орієнтовані саме на росію, а не на Європу. Зміни настали після Революції Гідності.

Це переломний момент у формуванні культурної суб'єктності України. З'являються нові засади української ідентичності та специфіка представлення її

у світі. Як зазначає історикиня Оксана Кісь, «події Революції Гідності активізували всі суспільні процеси» [70]. Зокрема, з'являється увага до фундаментальних цінностей свободи, прав людини та гендерної рівності. Демократія стає центральною у процесі самовизначення українського народу. Майдан засвідчує прагнення суспільства до євроінтеграції та відходження від росії, що, в свою чергу, поступово починає утверджувати Україну в європейському просторі. Але як вже зазначалось вище, навіть під час війни, продовжувались співпраці (зокрема, бізнесу) із російськими компаніями, не було чіткої позиції щодо російської мови та культури, переміщення громадян_ок між двома воюючими країнами було вільним. Однак вже повномасштабна війна підтвердила здатність народу до консолідації навколо спільних культурних та національних цінностей, незалежно від етнічних чи регіональних відмінностей. Це стає ключовим фактором у побудові суб'єктності, що раніше була фрагментованою через історичні події (які часто вважаються спільною народною травмою) та колоніальний вплив (читати як «русифікацію»).

На міжнародному рівні саме повномасштабна війна суттєво змінила сприйняття України. Якщо раніше країна асоціювалась в першу чергу із пострадянською спадщиною (ба більше, не завжди в світі розрізняли Україну та росію, вважаючи їх однією країною або не вбачаючи між ними відмінностей), то з 24 лютого 2022 року вона почала розглядатися як активний суб'єкт європейської політики. Сміливість, незламність та витривалість українського народу проти російської навали привернули увагу не лише світових політиків/політикинь, але й медіа, культурних діячів та діячок, журналістів/-ок, науковців та науковиць тощо.

Як Революція Гідності, так і пізніше повномасштабна війна сприяли культурному відродженню та активізації громадянського суспільства. Мистецтво, музика, література та інші культурні сфери стали символом боротьби та отримали міжнародну увагу, якої, за інших обставин, могло не бути взагалі. Українська культура починає презентуватися через призму цінностей свободи та гідності. Це, в свою чергу, посилює позицію України в глобальному культурному

діалозі, виходячи із засад одночасно української унікальності та універсальності – її досвід боротьби цікавий, водночас – універсальний. Як свідчить назва книги Славенки Дракуліч – «війна всюди однакова» [66].

На цьому тижні повномасштабного вторгнення Мелінда Херінг – дослідниця України – зазначила: «...світ нарешті розуміє, що Україна інша і має іншу ідентичність і культуру, ніж росія» [65, с. 175 (*правотис змінено*)].

При цьому, в самій Україні є певний конфлікт наративів щодо власної історії та культури та навмисне намагання відмежуватися від москви. На це вказує, зокрема, Ерік Онобль в есеї «Зіткнення пам'яті і конфлікт наративів». Даний конфлікт добре показує, чому в Європі і досі немає єдиної думки щодо України:

« «Національна історія» зовсім не об'єднує країну, а навпаки роз'єднує її. Після Помаранчевої революції 2004-го року проєвропейськи налаштований президент Віктор Ющенко вводить закон, який визнає за Голодомором статус геноциду. Це викликає шок як в росії, яка також постраждала від сталінського голоду, так і в Ізраїлі, який відчуває конкуренцію пам'яті. Також, Ющенко вшановує неоднозначні постаті націоналістичного руху, у тому числі Степана Бандеру (1909-1959), якому надали звання героя у 2010 році. Він був головою ОУН (б) – про-фашистської організації, а також натхненником Української повстанської армії (УПА). ОУН(б) надавали кадри для поліцаїв, які полювали на євреїв від імені нацистів. У 1943 році УПА винищили 60000 поляків на Волині. У той же час великі невдахи Помаранчевої революції, члени «Партії регіонів», які вважаються проросійськими, в якості ідеології створюють локальну ідентичність Донбасу, вони надають великого значення пам'яті про «Велику Вітчизняну війну» із фашизмом і зараховують себе до прибічників слов'янського та православного світів. На одній території зіштовхуються дві пам'яті.» [78]

Схожу позицію висловлює і Андреас Віммер – професор соціології та політичний філософ – зазначаючи, що в Україні історично не було чіткого розмежування між «українцями» та «російськими українцями». Ця енторегіональна складність призводила до утворення політичних коаліцій,

різниця між якими загострилась під час Євромайдану (він же Революція Гідності), і остаточно оформилась вже в період повномасштабної війни. На думку Віммера, Україна повторює глобальні постколоніальні сценарії, де нові еліти прагнуть зміцнити національну ідентичність, часто посилюючи напруження з меншинами (в контексті російсько-української війни під такими меншинами можна розуміти, наприклад, російськомовне українське населення) [42].

Питання мови – одне з тих, на якому загострюється увага чималої кількості рефлексій. Наприклад, Софі Оксанен в розмові з Вікторією Амеліною окремо ставила питання про те, як російськомовні українці переживають той факт, що путін їх винищує [65, с. 42]. Мартін Поллак в розмові з Олексієм Паничем підкреслював складність європейського розуміння щодо української багатомовності, адже в Європі склалась чітка асоціація щодо пострадянських країн «мова = культура», що призвело до нерозуміння окремоті української культури чи навіть тої ж білоруської [65, с. 104].

Окремо варто виділити європейське формулювання пацифізму в контексті України, яке вже побіжно згадувалось в попередньому підрозділі. Джудіт Батлер в короткому тексті з промовистою назвою «Про війну в Україні» зазначає: «Я хочу, щоб українці перемогли, припинивши жорстоке захоплення путіним їхньої землі та вбивства мирного населення, але я не хочу, щоб захист однієї зі сторін перетворив мене на людину, яка захоплюється війною» [51].

Європейський пацифізм хоче бачити українську війну чимось відстороненим від Європи. Тим, чому вони безпосередньо співчують, але тим, що не стосується їх напряду. Таке бачення сприяє, по-перше, знаттю персональної відповідальності, по-друге, виключенню України з загального європейського контексту.

Таке бажання до відсторонення не є чимось новим в Європі. Катеріна Колозова в есеї «Короткий нарис про війну в Україні та проти неї» згадує власне минуле, а саме – життя під час воєн, які руйнували пост-югославські країни у 1990-х роках, і на які Європа дивилась «із заплющеними очима». «Україна

залишилась наодинці протидіяти росії, зраджена Заходом, який майже цинічно відповідає якимись активістськими заходами: підсвічуванням знакових будівель у кольори українського прапора, організацією благодійних акцій, пропозицією приймати біженців *en masse*, хоча реальність емігрантів виглядає набагато гірше, ніж те що ці зобов'язання продовжують зображати як образ того, що відбувається. Деяка кількість зброї експортується то з однієї, то з іншої країни. Але чи дійсно це саме те, що потрібно Україні для перемоги в цій війні?» [71].

Можна зробити висновок, що ті представники та представниці інтелектуальної спільноти, які самостійно зіштовхнулись із війною в своєму житті (наприклад, крім Катеріни Колозової, до таких можна віднести хорватську інтелектуалку Славенку Дракуліч), не просто не наполягають на пацифізмі, але й бачать його жорстокість по відношенню до України.

Щодо тотальної інтеграції України до Європейського Союзу висловлювались не так багато людей, але серед них, наприклад, Бернар-Анрі Леві – французький філософ та письменник. Він регулярно приїздив в Україну з 2014 року, а впродовж літа 2022 року зняв документальний фільм про події на фронті, який пізніше презентував по світу під назвою «Героям слава».

Наполягання на інтеграції України в європейський простір абсолютно протиставне до ідеї пацифізму, який ставить Україну як об'єкт назовні, не погоджуючись із систематичним впливом її подій на глобальний контекст.

Направду, варто також враховувати той момент, що рефлексії на Україну та її ситуацію спричинені саме контекстом війни. Тобто, в першу чергу Україна постає не як суб'єкт, а як певний об'єкт в певних обставинах. Рефлексії намагаються її суб'єктивізувати, але при цьому не завжди дійсно надають їй своє місце на карті, а також у культурно-суспільному та політичному просторі.

Багато європейських інтелектуалів та інтелектуалок почали розглядати Україну як форпост західних цінностей у протистоянні тоталітаризму та авторитаризму. Наприклад, відомий американський історик Тімоті Снайдер створив цикл лекцій про українську історію з точки зору західної людини, його книжки, які в тому числі аналізують українську ситуацію та довгу історію її

боротьби із зовнішніми ворогами, покликані показати Україну як певний символ: боротьба України проти російської федерації є боротьбою за майбутнє всього світу, нібито відданість свободі є одним із фундаментальних принципів, на якому базується європейська ідентичність.

Важливо надавати належне цьому моменту, адже створення, наприклад, кафедр україністики в західних університетах або в цілому наявність уваги інтелектуальної спільноти до України не є фактором української суб'єктності, але водночас, дозволяє сформулювати ідею моделі такої культурної суб'єктності не лише із внутрішньоукраїнської точки зору, але із західних позицій теж.

Визнання України як повноцінного суб'єкта можливе тоді, коли вона буде мати конкретні прояви у всіх можливих сферах. Відведення їй символічної ролі «форпосту свободи» чи «захисного бар'єру» робить її лише розмежуванням між тоталітаризмом та демократією, що є цілком очевидним з позиції сьогодення.

Вкрай мало заяв, які наполягали б на безпосередньому сприйнятті України та її досвіду. Наприклад, рефлексія Мартіна Шульца Весселя – німецького історика, який наголошує на спрощеному сприйнятті Заходом України, демонізації українських національно-визвольних рухів та приписування українських досягнень та митців росії [80]. На потребі надати Україні окремої ролі та визнати її важливим європейським суб'єктом також наполягав Бруно Латур – французький філософ та соціолог науки, який досліджував кліматичні та екологічні питання, виходячи із засад досліджень політики та суспільства. Його рефлексії стосуються лише початку повномасштабного вторгнення, оскільки у жовтні 2022 року він помер. Бруно Латур наголошував, що війна в Україні – це не лише боротьба за території, і Європі не потрібно ставитися до «українського питання» як до стримуючого росію конфлікту. На його думку, українська боротьба має бути включена у ширший контекст глобальних викликів, зокрема, кліматичні та соціальні наслідки, зміна клімату, збереження світових ресурсів тощо. Також Латур критикував небажання європейських політиків називати війну – «війною» [23].

Існує небезпека спрощення, коли Україну бачать лише через призму «героїчного протистояння» агресору. Водночас, це шанс заявити про себе як про політичну та культурну країну-лідерку. Загальний підхід, хоч і створює простір для рефлексій, водночас ризикує обмежити уявлення про Україну до функції інструментальної суб'єктності, тобто до сприйняття України як засобу захисту інших, а не як самодостатнього суб'єкта із власною унікальністю, як політичною, так і культурною. Символічна роль є важливою в контексті міжнародної підтримки, але водночас нівелює власне український досвід.

Висновки до розділу

Російсько-українська війна, яка триває з 2014 року, стала викликом для українського суспільства, його презентації та сприйняття, причому як на внутрішньому рівні, тобто всередині країни, так і на зовнішньому – в міжнародному політичному та культурному контексті. Відсутність чіткого визначення «війни» та використання для її найменування інших дефініцій, а також продовження економічної та культурної співпраці із росією викликали нерозуміння і в самій Україні, і в міжнародній спільноті, що, як наслідок, призводило до стирання українського досвіду. У міжнародних колах війна часто сприймалась як внутрішній конфлікт чи громадянська війна, що не давало дослідникам та дослідницям бачити в українській ситуації підґрунтя для теоретичних припущень щодо майбутнього демократії. Крім того, це не надавало Україні окремого місця як суб'єкту. Тим не менш, деякі інтелектуали (наприклад, Адам Міхнік та Тімоті Снайдер) рефлексували українську війну ще до повномасштабного вторгнення.

Повномасштабне вторгнення росії в Україну суттєво змінило ситуацію: Україна стає об'єктом ряду європейських рефлексій. Масовані обстріли, окупація територій, гуманітарна криза викликають яскраву реакцію європейських інтелектуальних кіл. В Україні з'являються проєкти, покликані побудувати діалог між європейськими та українськими інтелектуал(к)ами, а

також зібрати європейські позиції та ставлення до війни, які стають символічною підтримкою. Серед таких проєктів «Philosophers for Ukraine», «Партизани культури», «Діалоги війни» тощо. Однак європейська реакція існує не лише як відповідь на український запит, але і як самостійна позиція: наприклад, деякі філософи (зокрема, Славой Жижек) відмовляються від будь-яких співпраць із громадян(к)ами росії, вказуючи на небезпеку толерування російських проявів та наголошуючи на необхідності підтримки України в усіх сферах. Такі ініціативи та рефлексії вказують на зміну парадигми: Україна як не просто об'єкт дослідження чи співчуття, а Україна як активний суб'єкт, що формує не лише свою ідентичність, але й нову європейську ідентичність в умовах війни.

Європейські інтелектуал(к)и в своєму ставленні до російсько-української війни розділились на дві загальні великі групи: ті, хто виступають за активну підтримку України в усіх сферах і проти пацифізму, і ті, хто, будучи прихильниками та прихильницями пацифістичних поглядів, наполягають на дипломатичному вирішенні «конфлікту», хай навіть за рахунок поступок країні-агресорці. Наприклад, австрійський письменник Францобль вважав капітуляцію України єдиним правильним розвитком подій для Європи, в той час як його співвітчизник Мартін Поллак гостро критикував будь-які натяки на пацифізм. Також гостру реакцію викликали німецькі листи за підписом багатьох осіб із різних гуманітарних, наукових та суспільних сфер.

Європейські позиції загалом балансують між стримуванням російської агресії та уникненням глобальної ескалації. Наприклад, Юрген Габермас критикує Україну за «моральний шантаж Європи», але водночас критикує і «європейську поступливість» щодо України. Основний пріоритет Європи, який вимальовується в канві публічних рефлексій, – не допустити перемогу росії, що не завжди є виступом за перемогу України.

Разом з тим, в рефлексіях Україна сприймається не лише як жертва агресії, але й як активний суб'єкт глобального діалогу. Спочатку Революція Гідності, а згодом – повномасштабна війна запустили процеси консолідації українського суспільства, сприяючи самовизначенню, зокрема, через культуру. Міжнародна

увага до української боротьби зміцнила її позиції у, власне, міжнародному і культурному, і політичному просторах.

Рефлексії європейських інтелектуалів та інтелектуалок вказують на складність цієї української інтеграції в міжнародний простір. По-перше, через наявність історичних та культурних контroversій, по-друге, через специфіку української культури, наприклад, багатомовність. З одного боку, Україна проходить стандартний постколоніальних шлях, з іншого – не будучи колонією за усіма формальними ознаками, Україна намагається повторити шлях адаптації, який не зобов'язана проходити. Частина інтелектуальної спільноти сприймає ситуацію України дуже спрощено. На їхній погляд, Україна – це символ боротьби з агресією та тоталітаризмом, форпост західних цінностей, але в жодному разі не самостійний повноцінний суб'єкт. Інша ж частина інтелектуальної спільноти, особливо представники та представниці тих країн, які також зазнавали збройної агресії, суб'єктивізують Україну та виступають проти пацифізму, який, крім віддалення перемоги, ще й віддаляє Україну від європейського простору.

РОЗДІЛ 3

ІДЕЯ МОДЕЛЮВАННЯ КУЛЬТУРНОЇ СУБ'ЄКТНОСТІ УКРАЇНИ В СУЧАСНОМУ КОНТЕКСТІ

3.1. Формування моделі культурної суб'єктності.

Перший розділ цієї кваліфікаційної роботи дозволив визначити, чим є культурна суб'єктність у загальному контексті. Вдамося до самоцитування, аби актуалізувати визначення, в рамках якого працюємо.

«Культурна суб'єктність – це здатність окремих осіб, спільнот або груп брати активну участь у формуванні культурного простору, впливати на культурні процеси та приймати рішення щодо своєї культури. При цьому культурна суб'єктність безпосередньо пов'язана з національною ідентичністю та самоідентифікацією етносу. В сучасних реаліях, культурна суб'єктність включає в себе можливість сприймати і споживати культурні продукти, а також створювати їх, задавати власні цінності, норми та ідеї. Культурна суб'єктність надає спільноті чи окремому індивідууму здатність не бути пасивним споживачем чужої культури, натомість стати автором чи авторкою свого культурного наративу.»

Якщо ж культурну суб'єктність перенести в площину практичної моделі, отримаємо концептуальну схему або рамку, яка визначає та описує, як окремі індивіди, спільноти або нації (кожен з яких може бути цілісним елементом або частиною елемента) беруть участь у створенні та трансформації культурного простору, і, тим самим, формують та утверджують свою ідентичність в глобальному полі/просторі культури.

Перш ніж перейти до побудови української моделі, необхідно визначити теоретичні засади, тобто, що буде включати в себе модель (або ідея моделі), аби її можна було застосувати до будь-якої країни чи середовища як актуальну.

По-перше, модель культурної суб'єктності (і сама культурна суб'єктність як така) не може існувати відірвано від всього простору лише виключно в рамках

окремої країни. Це пов'язано і з глобалізацією як такою, і в цілому з історією світу. Попри те, що деякі країни або державні утворення могли існувати без прямої комунікації з іншими країнами/державами/державними утвореннями, аналіз їхньої діяльності та культури відбувається з урахуванням існування цих країн та держав.

По-друге, важливо зауважити, що культурна суб'єктність не може бути сталою і від періоду до періоду буде різнитися. Аналізуючи модель культурної суб'єктності, ми маємо акцентувати увагу на періоді, який береться до аналізу, а також визнавати можливі попередні форми культури та культурної суб'єктності як ті, що могли вплинути або стати базисними для сучасності, однак не є цілісним проявом всіх етапів.

В рамках ідеї, яку висловлює ця кваліфікаційна робота, модель культурної суб'єктності починає будуватися на праві культури/країни/нації на визначення свого місця та в цілому самоідентифікації. Так, спільнота чи нація, які формують культуру, мають не лише усвідомлювати свою ідентичність, але й визначати її унікальність, яка може проявлятися в мові, історії, традиціях чи цінностях. Сукупність цих ознак та адаптивність суспільства і формують врешті конкретну конкурентну культуру. При цьому, як вже зазначалось, ані культура, ані культурна суб'єктність не можуть бути сталими у всі періоди, а значить, право на самоідентифікацію також повинно мати на увазі і здатність оновлювати чи коригувати ідентичність в процесі переосмислення у відповідності до викликів сучасності або банальних змін, які відбуваються із часом.

Маючи сформовану самоідентифікацію, суб'єкти культури, або ж ті, хто транслиують культурну суб'єктність, можуть формувати свій образ у світі та впливати на нього. Часто вважається, що цей процес безпосередньо пов'язаний із стереотипами про конкретну культуру або націю, які однаково поширюються поза залежністю від країни. Направду, чітко сформована самоідентифікація навпаки на світовому рівні дозволяє протидіяти стереотипам та формувати новий образ. Таким чином ми підходимо до глобального контексту.

Суб'єкти культури апріорі належать до глобальних процесів, однак можуть виступати як об'єктами в них, так і повноправними суб'єктами. Якщо культурна суб'єктність конкретної країни/нації/спільноти визнається на міжнародному рівні, це робить носія культурної суб'єктності повноправним учасником чи учасницею світового діалогу. Не обов'язково даний процес є суто політичним в рамках економічних, торгівельних чи військових угод та досягнень, здебільшого це може бути активна політика в культурній сфері чи мистецтві, до якого віднесемо літературу, музику, кінематограф, театр тощо. Прикладом цього може бути активне наголошення України на «викрадених митцях», тобто тих діячах та діячках мистецької та культурної сфери, які народились та працювали на території тогочасної України, однак сьогодні вважаються російськими діяч(к)ами, або ж представниками чи представницями інших країн.

Визнання у глобальному контексті, своєю чергою, дозволяє не лише взаємодіяти з іншими культурами та будувати діалог на рівних, але й працювати над подоланням імперських та колоніальних наративів, які досі є популярними та застосовуються до багатьох культур. Ба більше, наслідки цього ми можемо побачити і в цілому у світовій політиці, коли країнам, які раніше були колоніями, надається менша вага та впливовість, їм важче адаптуватися до економічної ситуації та вони частіше зазнають криз через відсутність накопичень, автономії економіки та власних ресурсів.

Якщо ми говоримо про постколоніальні суспільства, маємо зважати на право на рівноправність діалогу. Модель культурної суб'єктності в постколоніальному просторі формується через переосмислення історичного минулого (яке включає в себе в одних випадках досвід підкорення, в інших – досвід володіння). Дотепер пригнічена ідентичність має визнаватися повноправною і проходити процес свого відновлення, а асиміляція, яка довгий час була нормою, – зазнавати протидії.

Ці процеси поступово мають призвести до активної участі носія культурної суб'єктності в загальному культурному просторі. Тобто, суб'єкти культури не лише адаптуються до наявних умов, але й впливають на них, формуючи свою

культури та долучаючи до діалогу в ній інших. Здатність експортувати власний культурний продукт на міжнародний рівень є важливим критерієм суб'єктності. Носієм культурної суб'єктності є як країна чи нація в цілому, так і окремі її індивіди. При цьому, в рамках однієї країни може бути кілька національних культурних суб'єктностей, які можуть як формувати загальну спільну канву, так і жодним чином не перетинатися, належачи різним, припустімо, етнічним групам. Тим не менш, для ідеї моделі можна узагальнити фактори, при цьому допускаючи адаптивні зміни в ситуаціях різних країн.

Тож, загалом культурна суб'єктність буде формуватися на трьох рівнях: від меншого до більшого, від індивідуального до глобального, де перший шабель – це власне індивідуальний рівень окремої людини чи спільноти людей, соціальної групи тощо; другий шабель – це державний рівень, а третій шабель – це міжнародний рівень.

Кожен з етапів культурної суб'єктності, перелічені вище, відбувається на кожному з рівнів. Так, внутрішнє усвідомлення ідентичності, яке буде представлено на міжнародний рівень, має бути закріпленим на державному рівні та закладене у кожному індивіді. До прикладу, якщо Україна на глобальному рівні наполягає на власній постколоніальності та відмові від ідентифікації через чужі імперські наративи та культури (зокрема, російські), вона має це проваджувати на державному рівні. Ми можемо це спостерігати на рівні розвитку та закріпленні державної мови в усіх сферах (освіта та наука, документообіг чи навіть сфера обслуговування), вивченні історії власної держави, відновленні раніше втрачених прізвищ культурних та політичних діячів та діячок тощо. На індивідуальному рівні це проявляється від ідентифікації «Я – українець або українка» до застосування конкретної мови, долучення до вивчення та просування своєї історії та культури тощо. Важливу роль відіграє історична пам'ять – тобто знання власної історії, героїчних чи трагічних моментів, культурної самобутності. На індивідуальному рівні це може бути знання історії своєї родини, наприклад, які є наслідки Другої світової війни для родини, чи був в сім'ї статус «ворога народу», чи зазнавав хтось тортур, чи був

вимушений переїздити, припиняти діяльність, ховати дітей тощо. На державному рівні ці процеси ми спостерігаємо у закріпленні конкретних дат (наприклад, кожна четверта субота листопаду – це День пам'яті жертв Голодоморів) або ж сприянні культурним ініціативам, формуванні конкретних освітніх програм з увагою до трагічних подій тощо.

При цьому, варто зазначити, що культурна ідентичність не може формуватися на протиставленні, оскільки в такому випадку вона не буде ідентичністю. Наприклад, зараз часто можна зустрітися із тезою «Україна – не росія», яка просувається на всіх рівнях, у тому числі і в контексті культурної історичної пам'яті. Сучасна ідентичність не відмовляється від свого колоніального минулого, однак не може базуватися виключно на ньому. Якщо всі сфери культури, мистецтва, політики ґрунтуються не на своїх надбаннях та розвитку, не на власних персоналіях, ідеях, досягнення тощо, а виключно на тому «що могло бути, якби не росія» або «це відбувається/виглядає протилежно до російських ідей» – це не самотутня культурна ідентичність, а продовження колоніальної залежності. Приклад України наводиться до аналізу, оскільки загальний контекст роботи зосереджено на Україні, але суть тези може бути застосована до будь-якої культури чи країни.

Власний унікальний культурний продукт – одна з головних складових культурної суб'єктності, яка також впроваджується на всіх рівнях. Наприклад, на глобальному рівні це може бути визнання світових премій та конкурсів (наприклад, премія «Оскар» для документального фільму «20 днів в Маріуполі», реж. М. Чернов; або Нобелівська премія миру для Центру громадянських свобод). На державному рівні – фінансування через грантові, стипендіальні чи державні програми, підтримка креативних індустрій тощо. Локальний індивідуальний рівень – це вкладення в продукт конкретної людини.

Підтримка креативних індустрій чи фінансування – по суті, є інституційною підтримкою на всіх рівнях. Так, в першу чергу, інституційною підтримкою є наявність та розвиток культурної політики. Зокрема, розробка стратегій збереження, популяризації та розвитку культури. По-друге, до

інституційної підтримки належать національні та міжнародні ініціативи (знову-таки, державний та глобальний рівень, які в цьому випадку можуть перетинатися в своїй реалізації). Сюди відносимо різні культурні центри, події, фестивалі тощо.

Окремо в інституційній підтримці вартує виділити освіту та науку. З точки зору державного рівня, всі інституції, університети, заклади освіти чи академії наук будуть сприяти розвитку культурної суб'єктності, навіть якщо ми говоримо про галузь фізики чи авіапроекування. Це загальний розвиток громадян_ок та їхні досягнення, які впливають на формування певного іміджу, розвитку сфер та позиціонування країни та її культури у світі. Наприклад, говорячи про культурну суб'єктність Сінгапуру ми навряд чи зможемо перелічити мистецьких діячів/діячок, але точно знаємо фінансові та технічні досягнення, оскільки культурна суб'єктність цього міста-держави в своїй структурі має саме економічні досягнення.

З точки зору глобального рівня, важливе не лише представлення наших діячів та діячок, науковців та науковиць тощо на світовому рівні, але й наявність програм, що досліджують та популяризують національну культуру. Так, з початком повномасштабного вторгнення в світових університетах з'явився запит на кафедри україністики, які були б окремо відділені від кафедр культури та історії Східної Європи.

Крім того, важливі самі культурні інституції, до яких можна віднести не лише безпосередньо освіту та науку, але й театри та кінотеатри, видавництва, музеї, різноманітні культурні простори для проведення подій, лекцій, семінарів, презентацій. Все це у співпраці дозволяє створювати та поширювати культурний продукт, який стає базисом культурної суб'єктності, а також вести внутрішній діалог та дискусії про культуру, що сприяє розвитку.

Вартує зазначити, що всі ці ініціативи не можуть існувати без конкретного законодавства, в рамках якого працюють, та політики. Дуже часто видавництва, музеї, різні культурні простори є приватними бізнесами, які, тим не менш, працюють на користь держави та її розвиток, тож прозора система

оподаткування, державна стратегія підтримки, в цілому закони, стратегії та фінансування – також є важливим чинником державного рівня для локальних та глобальних досягнень у формуванні культурної суб'єктності.

Врешті, перш ніж зазначити про міжнародну інтеграцію, також необхідно вказати на єдність національного та регіонального рівнів. В будь-якій країні (в Україні зокрема), потрібно враховувати різноманіття регіонів та їхні особливості, які можуть виходити з суто територіальних та кліматичних особливостей, минулої приналежності до різних держав, власної історії, розвитку в регіоні окремих сфер тощо. У випадку української культурної суб'єктності, також необхідно говорити про подолання внутрішніх конфліктів та наративних розколів між регіонами, які подекуди не просто не зникли із початком повномасштабного вторгнення, але й посилюються у своїй розрізненості. Така неузгодженість різних історій та різної культурної пам'яті (про що зазначалось у попередньому розділі, зокрема, із посиланням на французького історика Еріка Онобля) заважає створенню працюючої моделі культурної суб'єктності, але, водночас, якщо всі інші елементи узгоджені між собою, може бути лише однією з особливостей.

Завершальним елементом на всіх шабелях є протистояння зовнішнім викликам та пошук підтримки і визнання, які призводять до міжнародної інтеграції.

У випадку України, під протистоянням зовнішнім викликам в першу чергу розуміється подолання наслідків колоніалізму і побудова власного культурного наративу, який базуватиметься на ідентичності, а не на протиставленні всьому російському. Сюди ж можна віднести активну боротьбу з упередженнями та стереотипними уявленнями, які могли формуватися у світі всі роки «до». На державному рівні також ця боротьба має включати в себе не лише створення зовнішнього «хорошого образу», але й справді впровадження принципів інклюзивності та толерантності на всіх рівнях.

Коли все це є досягнутим на державному рівні, тобто, є працююче законодавство та власні культурні інституції, які виробляють культурний

продукт, який є самобутнім та представляє унікальну культурну ідентичність, можна говорити про сприяння поширенню знань про свою культуру через міжнародну інституції, аби досягти визнання з боку інших культур. В свою чергу, експорт культурного продукту та культурна дипломатія можуть призвести не лише до визнання, але й до розвитку партнерств, які популяризують культуру та закріплюють як її, так і її представників та представниць (інакше кажучи, носіїв) на світовому глобальному рівні.

Важливими умовами для формування моделі культурної суб'єктності є політична незалежність, оскільки суб'єктність без автономії не є можливою, фінансова підтримка (тобто, інвестиції у сфери освіти, науки, технічного розвитку тощо), а також створення загального позитивного іміджу, який буде сприяти сприйняттю світом.

Формування культурної суб'єктності – це тривалий процес, який вимагає зусиль усіх частин суспільства на всіх рівнях. Для України формування культурної суб'єктності передбачає переосмислення колоніальної спадщини, популяризацію мови та культури (і через них культурних продуктів), і загальну консолідацію суспільства. Розвиток культурної дипломатії дозволяє сформувати сталий міжнародний діалог.

3.2. Конструювання моделі української культурної суб'єктності через європейські інтелектуальні рефлексії.

Процес побудови моделі з точки зору зовнішнього глядача (у даному випадку з точки зору європейських інтелектуалів та інтелектуалок) є доповнювальним до основних засад побудови моделі культурної суб'єктності, перелічених у попередньому підрозділі.

Так, якщо внутрішня побудова моделі базується на самоідентифікації, зовнішня – буде рефлексією на пам'ять. В такому випадку історія стає основою ідентичності. Культурний продукт і міжнародна репрезентація лишаються основним пунктом моделі культурної суб'єктності, адже здебільшого, рефлексії,

на які ми спираємось, не лише акцентують увагу на потребі такого продукту, але й сприймають саму Україну як певний культурний продукт воєнних реалій. Окремо в рамках повномасштабного вторгнення варто виділити європейський пацифізм, виклики щодо євроінтеграції, постколоніальні сценарії розвитку культури, поліцентричність.

Почнемо з історичної основи та рефлексії на пам'ять. Як же зазначалось, самоідентифікація є важливим етапом для створення власної моделі культурної суб'єктності. Згідно з європейським баченням, саме історія стає основою ідентичності. Важливими є такі пункти:

- Переосмислення колоніальної історії;
- Аналіз конфліктів «пам'яті» та міжрегіональних культурних наративів;
- Формування цілісної національної ідентичності;
- Переосмислення трагічних подій (зокрема, Голодомор як геноцид, війни, репресії тощо) як частини боротьби за свободу та демократію, які максимізуються зараз, в процесі української боротьби під час повномасштабного вторгнення.

На важливість переосмислення колоніальності та як вона впливає на сучасні війни, пише, зокрема, Тімоті Снайдер: «Коли владімір путін заперечує реальність української держави, він говорить знайомою нам імперською мовою [...] Як ми бачимо на руїнах українських міст, у російській практиці масових убивств, згвалтувань і депортацій, твердження про те, що нації не існує, є риторичною підготовкою до її знищення» [36, *переклад мій* – А.Г.].

Також на переосмисленні колоніальної історії для всього світу на прикладі України наполягає і американо-британська журналістка та історикиня Енн Епплбаум: «Один з основних принципів цього світового порядку полягає в тому, що великі країни не повинні мати можливості захопити частини менших країн, що масове вбивство цілих народів є неприйнятним, що кордони мають міжнародне значення і не можуть бути змінені шляхом насильства або за примхою одного диктатора» [3, *переклад мій* – А.Г.].

На важливість аналізу та подолання конфліктів пам'яті та різниці регіональних культурних наративів вказував Ерік Онобль в есеї «Зіткнення пам'яті та конфлікт наративів» [78], вже цитованому в цій роботі.

Власний культурний продукт та міжнародна репрезентація – основні пункти, на яких наполягають європейські інтелектуал(к)и в своїх рефлексіях, адже до повномасштабного вторгнення не всі з них могли чітко ідентифікувати Україну на карті, ба більше – перелічити її культурні особливості чи представників або представниць. Це вказує на недостатню представленість української культури у світі і недостатню стратегію подолання цього. Адже ряд культурних продуктів існує – кінематограф, література, музика, однак як показують рефлексії, це не є достатнім і не є гідною репрезентацією.

Наприклад, у розмові з Андрієм Курковим Філіп Сендс – англо-французький письменник та юрист – зазначав, що довго гадки не мав, де знаходиться Львів, він же підкреслював, що для багатьох європейських людей Україна є далеким загадковим краєм, і не всі вони до початку повномасштабної війни усвідомлювали, що Україна теж є Європою [65, с. 32]. Це вказує на недостатню представленість України в міжнародному просторі.

Схожу думку висловлював і Генрі Марш – англійський нейрохірург. В розмові із ним українська письменниця Мар'яна Савка виказала думку про те, що лише під час повномасштабної війни Україна стала видимою країною [65, с. 72]. Генрі Марш погодився, наголосивши, що в діалогах до війни його співрозмовники часто дивувались назві «Україна» та тому, що це окрема країна, а не частина Польщі чи росії [65, с. 73].

Відсутність конкурентоспроможного культурного продукту призводить до невідомості культури. Якщо культуру не знають, культуру не можуть оцінювати. Тож, для формування української культурної суб'єктності як в суто європейському, так і в цілому світовому контекстах, культурний продукт (самобутній та унікальний) є фундаментальною основою. Перш за все, унікальний культурний продукт дозволяє формувати новий наратив про Україну як культурну країну, про Україну як країну із якісною літературою або

розвиненим кінематографом: будь-який наратив, який не є наративом про постійну боротьбу із росією, є корисним. Багатомовність України, яка часто для культури сприймається перепорою, насправді навпаки може бути перевагою і додавати певної унікальності, адже світ демонструє чималу кількість випадків як постколоніального, так і імперського розвитку, де в межах однієї культури можуть перетинатися кілька мов, одна або дві з яких є закріпленими на державному рівні, використовуються для законотворчості, освіти та офіційного ведення всіх процесів тощо, а інша чи інші можуть бути цілком застосовані в сфері культури та/або мистецтва, бути мовою автохтонного населення. Однак таке позиціонування буде потребувати додаткового пропрацювання стереотипів в європейському просторі, адже, як ми бачимо з наявних рефлексій, деякі європейці або транслиють або передають думку про те, що Україна сприймалась як частина росії у тому числі через специфічну мовну ситуацію, адже європейські народи не мали потреби дізнаватися специфіку та наслідки тривалої русифікації. Тож, якщо ми говоримо про українську багатомовність в сучасному просторі ми маємо в рамках моделі культурної суб'єктності пропрацювати стереотип про те, що мова = культура, адже це зводить Україну лише до статусу частини пострадянського простору.

Враховуючи, що більшість рефлексій з'явилися не просто після початку повномасштабного вторгнення, а саме як рефлексії на повномасштабне вторгнення росії в Україну та статус і ситуацію України в цій війні, ми не можемо абсолютно розвести українську культуру та українські політичні зусилля, однак тут важливо наголосити, що українські культурні проєкти не мають зводитися лише до тематики війни або до героїзації постійного супротиву ворогу/країні-агресорці, вони, навпаки, мають вказувати на унікальність української культури, її здатність до євроінтеграції та впливовість. Це важливо зауважити, адже частина рефлексій, які стосуються України, можуть говорити про її культуру, але при цьому жодним чином не торкатися культури України, формуючи її образ виключно на ситуації війни. Це важливо в сучасній ситуації, але це безперспективно в глобальній ситуації. Культурний продукт одночасно є

інструментом міжнародного визнання, але й фактором внутрішньої консолідації суспільства/нації. «Форпост свободи», якою вимальовується українська культурна суб'єктність в більшості європейських рефлексій від інтелектуалів та інтелектуалок не є тотожним до самостійного культурного суб'єкта із визнаними унікальними рисами.

Аби замість символічного «форпосту свободи» посісти місце повноправної країни-учасниці європейського культурного та політичного простору, Україні варто наполягати на європейській відмові від «дистанційованого співчуття». Так, європейський пацифізм, який ми спостерігаємо від рефлексії до рефлексії (згадаймо цитату Батлер з есею «Про війну в Україні»: «Можна прагнути того, щоб ця війна закінчилась відновленням українського народного суверенітету, але це не привід дозволяти своїм бажанням та думкам обмежуватися лише воєнною логікою або думати, що лише дві сторони є єдиними дійовими особами на цій сцені» [51]) супроводжується відмовою від інтеграції української боротьби в ширший європейський простір.

Європейський пацифізм – це не «слабкість сьогодення», це повноцінна ідеологічна течія, яка є наслідком двох воєн. Це стає основним викликом для української інтеграції. Європейський пацифізм намагається дистанціюватися від конфліктів, наголошуючи на гуманізмі та засудженні насильства. В іншому своєму есеї Батлер пише: «Що, як те, що ми звемо миром, є насправді продовженням війни – просто іншими засобами?» [52].

Політичний та соціальний вимір суб'єктності – це один з основних викликів, який має пропрацювати Україна в намаганні репрезентації своєї культури. Так, наполягаючи на колоніальному минулому, Україна намагається адаптувати під себе постколоніальні сценарії, при цьому, не всіх з них їй підходять. Європейські рефлексії радше визнають українську колоніальність (деякі дослідники та дослідниці прямим визначенням, наприклад, вже згадана Енн Епплбаум, деякі дослідники та дослідниці не називають радянське та російсько-імперське минуле України колоніальним, тим не менш вказують на такі беззаперечні риси її приналежності, що колоніальність неможливо заперечити), але при цьому не

готові визнавати сьогоднішній український вихід з неї. Ті країни, які стикались із збройною агресією, критикують Європу, навіть належачи до неї, при цьому розуміючи, що будь-який альянс – буде те Європейський Союз в цілому чи НАТО – насправді є таким самим повторенням імперії. Той же наратив важливо усвідомити для України: приналежність до імперії може бути вигідною політично та економічно, однак завжди має суттєвий вплив на культуру, наслідки якого не обов'язково будуть позитивними. Представленість не тотожна приналежності.

Крім того, українські рефлексії цілком чітко вказують на проблему не стільки інтелектуальної підтримки, скільки визнання. Так, створення кафедр україністики – є принципово важливим етапом, але допоки українські діячі та діячки не будуть визнані в інших сферах і навіть, можливо, специфічно європейських тематиках та проблемах, ми не зможемо вести мову про повноцінну суб'єктність. Кафедри україністики, на яких наполягають зокрема Тімоті Снайдер, Мирослав Шкандрій, Мартин Шульце Вессель, роблять Україну об'єктом дослідження, а не суб'єктом діалогу.

Тож, формуючи модель української культурної суб'єктності в умовах повномасштабного вторгнення, важливо звертатися до європейського бачення як України в цілому, так і її культури та проблем. Оскільки будь-яка суб'єктність покликана висловити себе в міжнародному діалозі, сучасне бачення зовнішнього учасника цього діалогу дозволить цю модель суб'єктності коригувати, що, в свою чергу, вплине на репрезентацію культури та побудову культурної дипломатії (обидва моменти мають мати попередню культурну базу на державному та індивідуальному рівнях).

Основні моменти суб'єктності, які можна вивести з масиву європейських рефлексій щодо України, це деколонізація культури та свого історичного минулого, визнання поліцентричності та пропрацювання її, а не заперечення, а також участь у європейських та глобальних світових проєктах не лише в рамках своєї воєнної боротьби, але й заради представлення окремої сучасної культури.

Висновки до розділу

Культурна суб'єктність для теоретичної моделі, запропонованій у цій роботі, ґрунтується на праві нації, спільноти чи групи людей на певну самоідентифікацію, яка, в свою чергу, буде включати у себе унікальність (та визнання унікальності) мови, цінностей, традицій та історії. Модель культурної суб'єктності не може бути сталою, вона динамічна, і пов'язано це з її здатністю до адаптації – інакше кажучи, історичними трансформаціями, які відображають виклики минулого та сучасності.

Формування чіткої самоідентифікації – основна засада для побудови культурної суб'єктності. В подальшому саме це дає змогу долати імперські та колоніальні наративи, протидіяти стереотипам про себе та будувати рівноправний діалог як на європейському, так і на глобальному світовому рівнях. Аби стати рівноправною країною-учасницею діалогу, необхідно проявляти культурну суб'єктність зокрема через експорт культурного продукту. Крім того, для повноцінної інтеграції важливе формулювання власної ідентичності без протиставлення до чогось, а з наполяганням на унікальності, адже саме це є свідченням подолання імперських наративів і формуванням (на противагу до них) власного наративу.

Культурна суб'єктність формується на трьох рівнях: індивідуальному, державному та міжнародному. Індивідуальний рівень проявляється через самоідентифікацію, участь в культурному житті, вивченні та знанні як історії своєї родини, так і країни, долученість до створення культурних продуктів тощо. По суті, індивідуальний рівень – це бути свідомим громадянином чи свідомою громадянкою своєї країни. Державний рівень – це в першу чергу підтримка індивідуального рівня задля виведення результатів цього на міжнародний рівень. Тобто, створення, підтримка, фінансування різних інституцій (освітніх, культурних, наукових тощо), сприяння розвитку освіти та науки, культурних індустрій, формування політик задля збереження та розвитку національної мови, історії, культури, традицій. Міжнародний рівень – це фінальний етап. Якщо він є і він має якісний прояв, це свідчить про високий рівень розвитку культурної

суб'єктності та її представленість. Міжнародний рівень передбачає інтеграцію однієї культури до групи інших культур, зокрема, через експорт культурного продукту та культурну дипломатію. За потреби, долучається піар та популяризація окремих діячів чи діячок або ж їх досягнень (наприклад, міжнародні премії різних сфер, спортивні досягнення тощо).

Європейські рефлексії щодо української культурної суб'єктності першочергово мають в своїй основі аналіз історії: які події призвели до сучасного стану речей? Таким чином, базисним стає аналіз історичної пам'яті та переосмислення колоніального минулого. Історія не лише формує ідентичність, від неї залежить оцінка ряду дій. Втім, попри те, що історія та культура України аналізуються, Україна не утверджена в загальному просторі як самостійна культурна одиниця, на це впливає недостатня представленість в цьому просторі. Про недостатність представленості свідчить те, що із початком повномасштабного вторгнення багато інтелектуалів та інтелектуалок визнавали, що або вони, або їхні знайомі не знали, де місце України на карті, хто її представники та представниці та якою є українська специфіка.

Для подолання цього проблемного наративу потрібна стратегія, яка не лише передбачає створення унікального культурного продукту, але й сприяє подоланню стереотипів, одночасно із формуванням нового унікального індивідуального наративу. Такий підхід дозволить Україні закріпитися в європейському та світовому культурному просторах не як символу «форпости свободи», країни, яка «мужньо і незламно» бореться із збройною агресією, а як самобутній культурі.

ВИСНОВКИ

Саме поняття «модель української культурної суб'єктності» є проблемним. По-перше, оскільки включає в себе поняття «культурна суб'єктність», яке не має чіткого словникового визначення, яке було б закріпленим в усіх підходах та галузях. По-друге, оскільки модель культурної суб'єктності є авторською концепцією.

В рамках даного кваліфікаційного дослідження було визначено як поняття культурної суб'єктності, так і запропоновано конкретну модель її формування та побудови. Так, культурна суб'єктність – це здатність окремих осіб, спільнот або груп брати активну участь у формуванні культурного простору, впливати на культурні процеси та приймати рішення щодо своєї культури. При цьому культурна суб'єктність безпосередньо пов'язана з національною ідентичністю та самоідентифікацією етносу. В сучасних реаліях, культурна суб'єктність включає в себе можливість сприймати і споживати культурні продукти, а також створювати їх, задавати власні цінності, норми та ідеї. Як теоретична гіпотеза, модель культурної суб'єктності – це схема або рамка, яка визначає та описує, як окремі індивіди, спільноти або нації (кожен з яких може бути цілісним елементом або частиною елементу) беруть участь у створенні та трансформації культурного простору, і, тим самим, формують та утверджують свою ідентичність в глобальному полі/просторі культури.

Перш ніж перейти до дискурсу сучасності, було проаналізовано історичні аспекти культурної суб'єктності України та визначені засадничі моменти її формування. Зокрема, аналіз появи та розвитку релігії, її закріплення на конкретних територіях, яким чином релігія використовувалась в імперській політиці, застосовувалась для впливу на громадян_ок тощо. Крім того, визначено, як релігія пов'язана з ідеологією та сучасною російською пропагандою За ідентичною схемою: від появи, через значимі моменти і до сьогодення також були розглянуті мовне та культурне питання. Акцент робився на трагічних та поворотних подіях для розвитку української культури,

зокрема, крім періоду існування російської імперії, це також Радянський Союз, оскільки саме там відбувалась тривала русифікація, було кілька спроб знищення української культурної еліти, але й попри це ми можемо назвати певні періоди розквіту та розвитку української культури, на яких, часто-густо, базується сьогоденний розвиток та культурна ситуація.

Для того, щоб проаналізувати рефлексії європейських інтелектуалів та інтелектуалок, до яких відносимо філософів/-инь, істориків/-инь, дослідників та дослідниць різних сфер, письменників/-ниць, медіників/-ниць тощо, необхідно було відібрати їхній масив. Для цього ми звернулись в першу чергу до українських проєктів, покликаних зібрати європейські свідчення, серед таких проєкт «Pholosophers for Ukraine», «Партизани культури», «Діалоги війни» тощо. По-друге, було проглянуто європейську та американську пресу від початку повномасштабної війни до весни 2024 року, аби виокремити та систематизувати есеї, що їх дописували для видань європейські інтелектуал(к)и. Також до уваги взято публічні події та дискусії, статті, інтерв'ю, виступи.

Весь отриманий масив матеріалу було проаналізовано та систематизовано за кількома категоріями. По-перше, сфера діяльності автора чи авторки. По-друге, їхнє ставлення до росії та громадян російської федерації. По-третє, підтримка чи заперечення позицій пацифізму. Вже далі виділялось розділення російського суспільства на владу та народ, конкретні позиції щодо підтримки України (чи-то лише гуманітарна, чи-то і військова теж). Виходячи з таких основних засад, було виділено дослідників та дослідниць, чиї рефлексії були не лише перший емоційний відгук на війну, але й аналізом сучасних події, історії України, її культурних проявів тощо.

Також до аналізу було узято такий фактор, як українська реакція на європейські рефлексії. З деякими діяч(к)ами проводились інтерв'ю та дискусії, їхні есеї, заяви, тексти є перекладеними. Деяких намагаються не виводити у публічний простір через те, що їхні погляди не вписуються у загальну канву або ж є суперечливими.

На отриманому масиві матеріалу було сформовано теоретичну модель культурної суб'єктності, визначено, з чого вона складається та на яких рівнях і залежно від чого розвивається. Так, до основних пунктів культурної суб'єктності віднесено право культури/країни/нації на визначення свого місця та в цілому самоідентифікацію, переосмислення історичного минулого, формування свого образу у світі, експорт культурного продукту та визнання у глобальному контексті, участь в загальному світовому просторі. Визначено, що культурна суб'єктність формується на трьох основних рівнях: індивідуальний, державний, міжнародний.

Тож, це дозволило сформулювати ідею моделі культурної суб'єктності України на основі попередніх аналізів. Так, культурна суб'єктність України складається з європейської точки зору з постколоніальних перспектив, тобто права України на те, щоб віднайти своє місце в європейському просторі, при цьому, культурний наратив України має бути унікальним та самобутнім, а не будуватися на постійному протиставленні всьому російському, задля того, щоб подолати імперську залежність, яка досі проявляє себе. Наступний пункт, який логічно виходить з попереднього, – це переосмислення історичної пам'яті, в тому числі визнання за трагічними подіями статусу тих, без яких не було б сьогоденішніх позицій, а також визнання того факту, що деякі трагедії, які Україна вважає унікальними і національними, насправді, мали свій вплив і на інші нації та культури або могли мати схожий відповідник події. Крім того, культурна суб'єктність неможлива без культурного продукту та міжнародної репрезентації через такий культурний продукт чи ж його творців/носіїв. Представленість України в європейському просторі з'являється як наслідок воєнних дій, що часто-густо перетворює Україну на певний символічний «форпост свободи». Оскільки така символічна модель є працюючою, ми починаємо її застосовувати в усіх сферах, не шукаючи інших шляхів. Для європейської спільноти це є очевидним, і таке позиціонування виключно через війну без розвитку в інших сферах та презентації самої культури призводить до статусу України як об'єкту дослідження, а не суб'єкту діалогу.

Дане дослідження є важливим для того, щоб почати діалог про позиціонування української культури у світі поза контекстом війни. Солідарність, яка була присутня на початку повномасштабного вторгнення, вже стерлась, програми підтримки як військової, так і гуманітарної та інституційної масово закриваються чи скорочуються, що свідчить про спадання інтересу до ситуації України. При цьому формування стійкої культурної суб'єктності важливе не лише для міжнародного діалогу, але й для власної повоєнної відбудови та розвитку культури, культурних індустрій та інституцій, культурної дипломатії тощо.

Глибше вивчення колоніального минулого України дозволить не лише повноцінно оцінити роль історичної пам'яті в сучасній ідентичності, але й побудувати рівний діалог з іншими країнами, які також мають колоніальне минуле. Це, в свою чергу, може призвести до формування стійких програм співпраць, які будуть впливати на політичну та економічну ситуацію. Врешті-решт може навіть посприяти створенню нової коаліції чи альянсу, що якісно змінить ситуацію світового устрою.

Крім того, якщо культурний продукт планується на експорт, він має створюватися з розумінням не стільки очікувань кінцевого споживача, скільки його потреб, а це призведе до розробки нових форматів культурної дипломатії.

Тож, дослідження моделі культурної суб'єктності України в контексті повномасштабного вторгнення на прикладі європейських інтелектуальних рефлексій демонструє, що процес формування суб'єктності (а передовсім – ідентичності) відбувається на взаємодії внутрішніх та зовнішніх чинників.

Європейські інтелектуали та інтелектуалки акцентують увагу на важливості переосмислення колоніальної спадщини, подолання конфліктів пам'яті та зміцнення міжнародної репрезентації України. Війна зараз є каталізатором для створення нових наративів, яких потребує Україна і які будуть представляти її як активного суб'єкта світового культурного простору.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ТА ДЖЕРЕЛ

1. Althusser L. Sur la reproduction // Paris : Presses Universitaires de France, 1995. 318 p.
2. Applebaum A. It's Time to Prepare for a Ukrainian Victory // *The Atlantic* : веб-сайт. URL: <https://www.theatlantic.com/ideas/archive/2022/09/ukraine-victory-russia-putin/671405/> (дата звернення: 13.04.2024)
3. Applebaum A. Putin's Newest Annexation Is Dire for Russia Too // *The Atlantic* : веб-сайт. URL: <https://www.theatlantic.com/ideas/archive/2022/09/russia-annex-ukraine-putin/671607/> (дата звернення: 03.05.2024)
4. Applebaum A. The Kremlin Must Be in Crisis // *The Atlantic* : веб-сайт. URL: <https://www.theatlantic.com/ideas/archive/2022/09/putin-speech-delay-ukraine-world-leaders/671495/> (дата звернення: 16.06.2024)
5. Aufruf von 155 OsteuropaexpertInnen an Bundesregierung: Frieden und Stabilität in Europa hängen entscheidend vom Schicksal der Ukraine ab // *TabulaRasa* : веб-сайт. URL: https://www.tabularasamagazin.de/aufruf-von-155-osteuropaexpertinnen-an-bundesregierung-frieden-und-stabilitaet-in-europa-haengen-entscheidend-vom-schicksal-der-ukraine-ab/?fbclid=IwAR1HthP_zv3kAVOyfpgxWImZFNEv4_VEgWfFTuEhBZ3Q6OClR2kyiizTaio (дата звернення: 19.04.2024)
6. Bhabha H. K. Nation and Narration / Homi K. Bhabha. – USA & Canada: Routledge, 1990. – 333 p.
7. Dan Healey. Homosexual Desire in Revolutionary Russia: The Regulation of Sexual and Gender Dissent. Chicago, 2001.
8. Ferguson N. Ukraine's Army Is Winning But Its Economy Is Losing // *Bloomberg* : веб-сайт. URL: <https://www.bloomberg.com/opinion/articles/2022-09-13/niall-ferguson-ukraine-s-army-is-winning-but-its-economy-is-losing?leadSource=uverify%20wall> (дата звернення: 11.06.2024)
9. Foucault M. Discourse and Truth. Parresia. Chicago and London : The University of Chicago Press, 2019. – 302 p.

10. Franzobel. Lob der Feigheit // *DerStandard* : веб-сайт: <https://www.derstandard.at/story/2000134425086/lob-der-feigheit> (дата звернення: 17.04.2024)
11. Fukuyama F. More Proof That This Really Is the End of History // *The Atlantic* : веб-сайт. URL: <https://www.theatlantic.com/ideas/archive/2022/10/francis-fukuyama-still-end-history/671761/> (дата звернення: 07.08.2024)
12. Glasser Susan B. What if We're Already Fighting The Third World War With Russia? // *The New Yorker* : веб-сайт. URL: <https://www.newyorker.com/news/letter-from-bidens-washington/what-if-were-already-fighting-the-third-world-war-with-russia> (дата звернення: 08.03.2024)
13. Habermas J. Ein Plädoyer für Verhandlungen // *SueddeutscheZeitung* : веб-сайт. URL: <https://www.sueddeutsche.de/projekte/artikel/kultur/juergen-habermas-ukraine-sz-verhandlungen-e159105/?reduced=true> (дата звернення: 19.04.2024)
14. Habermas J. Theorie des kommunikativen Handelns / Jürgen Habermas. – Bd. 1 : Handlungsrationalität und gesellschaftliche Rationalisierung. – Frankfurt a. M. Suhrkamp, 1981. – 533 S.
15. Habermas J. Theorie des kommunikativen Handelns / Jürgen Habermas. – Bd. 2 : Zur Kritik der funktionalistischen Vernunft. – Frankfurt a. M. : Suhrkamp, 1981. – 641 S.
16. Habermas J. Theory and Practice / Jürgen Habermas. – Boston : Beacon Press, 1974. – 310 p.
17. Hitchens A. A Break in the Fighting // *The New Yorker* : веб-сайт. URL: <https://www.newyorker.com/magazine/2022/10/03/first-fight-the-russians-then-wellness-bowls> (дата звернення: 15.05.2024)
18. Hoffman F. G. Conflict in the 21st Century: The Rise of Hybrid Wars / Frank Hoffman. – Arlington: Potomac Institute for Policy Studies. – 71 p.

19. Is «weaponized» religion a threat to democracy // *Futurity* : веб-сайт. URL: <https://www.futurity.org/democracy-religion-politics-2586642/> (дата звернення: 17.03.2024)
20. Khrushchev's Secret Speech, 'On the Cult of Personality and Its Consequences,' Delivered at the Twentieth Party Congress of the Communist Party of the Soviet Union / *Wilson Center Digital Archive* : веб-сайт. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/khrushchevs-secret-speech-cult-personality-and-its-consequences-delivered-twentieth-party> (дата звернення: 24.03.2024)
21. Korydor. Журнал про сучасну культуру. Веб-сайт. URL: <https://korydor.in.ua/ua/>
22. Lacan J. *Ecrits* / translated by B. Fink. New York, London : W. W. Norton and Company, 2002. – 896 p.
23. Latour B. Is Europe's soil changing beneath our feet? // *Groupe D`etudes Geopolitiques* : веб-сайт. URL: <https://geopolitique.eu/en/articles/is-europes-soil-changing-beneath-our-feet/> (дата звернення: 11.05.2024)
24. Lindstaedt N. Ukraine war: I've just returned from Georgia where they are angry about the conflict and fear an invasion // *The Conversation* : веб-сайт. URL: <https://theconversation.com/ukraine-war-ive-just-returned-from-georgia-where-they-are-angry-about-the-conflict-and-fear-an-invasion-191620> (дата звернення: 29.04.2024)
25. Martin M. Putin is finished. The Ukrainians have him on the ropes with a stunning victory in their sights // *The Telegraph* : веб-сайт. URL: <https://www.telegraph.co.uk/world-news/2022/09/11/putin-finished-ukrainians-have-ropes-stunning-victory-sights/> (дата звернення: 09.06.2024)
26. Mayer N. The closing of the radical right gender gap in France. *French Politics*, 2015, 13 (4), pp. 391-414. *SciencesPo* : веб-сайт. URL: <https://sciencespo.hal.science/view/index/identifiant/hal-02186363> (дата звернення: 20.03.2024)

27. O'Brien P. Ukraine Is Waging a New Kind of War // *The Atlantic* : веб-сайт. URL: <https://www.theatlantic.com/ideas/archive/2022/09/ukraine-counteroffensive-battle-of-kherson/671364/> (дата звернення: 03.05.2024)
28. O'Brien P. What Ted Cruz and Tucker Carlson Don't Understand About War // *The Atlantic* : веб-сайт. URL: <https://www.theatlantic.com/ideas/archive/2022/09/russia-ukraine-woke-military-tucker-carlson/671569/> (дата звернення: 11.06.2024)
29. Packer G. Global Ukrainians Are Defending the Values Americans Claim to Hold // *The Atlantic* : веб-сайт. URL: https://www.theatlantic.com/magazine/archive/2022/10/ukraine-invasion-civilian-volunteers-survival/671241/?preview=yxGAqc_yV9annJAA2Cze3CLxPy0 (дата звернення: 01.07.2024)
30. Philosophers for Ukraine. Веб-сайт. URL: <https://philosophersforukraine.com.ua> (дата звернення: 05.04.2024)
31. Pollack M. Schändlich und dumm // *Falter* : веб-сайт. URL: <https://www.falter.at/zeitung/20220401/schaendlich-und-dumm> (дата звернення: 18.04.2024)
32. Pomerantsev P. The nuclear threat might change the mood in Russia itself, stoking widespread fear // *The Guardian* : веб-сайт. URL: <https://www.theguardian.com/commentisfree/2022/sep/25/nuclear-threat-might-change-the-mood-in-russia-itself-stoking-widespread-fear> (дата звернення: 25.06.2024)
33. Results by national party – 2024-2029. France – Official results // *European Parliament* : веб-сайт. URL: <https://results.elections.europa.eu/en/national-results/france/2024-2029/> (дата звернення: 20.03.2024)
34. Schake K. Ukrainian Success Will Not Be Catastrophic // *The Atlantic* : веб-сайт. URL: <https://www.theatlantic.com/ideas/archive/2022/09/zelensky-ukraine-victory-winning-russia-war/671464/> (дата звернення: 18.05.2024)

35. Schwarzer A. Der Offene Brief – die Chronik // *EMMA* : веб-сайт. URL: <https://www.emma.de/artikel/die-chronik-des-offenen-briefs-339633> (дата звернення: 19.04.2024)
36. Snyder T. The War In Ukraine Is a Colonial War // *The New Yorker* : веб-сайт. URL: <https://www.newyorker.com/news/essay/the-war-in-ukraine-is-a-colonial-war> (дата звернення: 28.04.2024)
37. Snyder T. Ukraine Holds the Future. The War Between Democracy and Nihilism // *Foreign Affairs* : веб-сайт. URL: <https://www.foreignaffairs.com/ukraine/ukraine-war-democracy-nihilism-timothy-snyder> (дата звернення: 16.07.2024)
38. Spivak Gayatri Chakravorti. Can the Subaltern Speak? // in C. Nelson and L. Crossberg, eds., *Marxism and the Interpretation of Culture* (Macmillan Education: Basingstoke, 1988), pp. 271-313.
39. Thompson E. Imperialism in Russian Literature // *RevDem* : веб-сайт. URL: <https://revdem.ceu.edu/2022/06/07/imperialism-in-russian-literature/> (дата звернення: 17.04.2024)
40. Timothy Snyder: The Making of Modern Ukraine. Class 8. Early Jews of Modern Ukraine. *Цикл лекцій в Йольському університеті* : веб-сайт. URL: https://www.youtube.com/watch?v=Bp495Uz_Cq4&t=0s (дата звернення: 24.03.2024)
41. Tsymbalyuk D., Zamuruieva I. Why we as feminists must lobby for air defence for Ukraine // *OpenDemocracy* : веб-сайт. URL: <https://www.opendemocracy.net/en/odr/ukraine-russia-war-feminists-we-must-lobby-for-air-defence/> (дата звернення: 20.04.2024)
42. Wimmer A. History Is Repeating Itself in Ukraine. Cycles of nationalism have existed for centuries. What do they reveal? // *The Yale Review* : веб-сайт. URL: <https://yalereview.org/article/wimmer-history-repeating-ukraine> (дата звернення: 22.04.2024)

43. Žižek S. Hegel versus Heidegger // E-flux Journal. 2012. № 32. URL: <https://www.e-flux.com/journal/32/68252/hegel-versus-heidegger/> (дата звернення: 11.03.2024)
44. Žižek S. Pacifism is the wrong response to the war in Ukraine / *The Guardian* : веб-сайт. URL: <https://www.theguardian.com/commentisfree/2022/jun/21/pacifism-is-the-wrong-response-to-the-war-in-ukraine> (дата звернення: 16.04.2024)
45. Žižek S. The Poetic Torture-House of Language // Poetry Foundation : веб-сайт. URL: <https://www.poetryfoundation.org/poetrymagazine/articles/70096/the-poetic-torture-house-of-language> (дата звернення: 21.03.2024)
46. Žižek S. The Sublime Object of Ideology // London : Verso, 1989. 240 p.
47. Альтюссер Л. Ідеологія та державні ідеологічні апарати // *Commons* : веб-сайт. URL: <https://commons.com.ua/uk/ideologiya-ta-derzhavni-ideologichni-aparati/> (дата звернення: 23.04.2024)
48. Балібар Е. Про європейську війну на 21-ий день / пер. з фр. В. Мірошніченка, А. Грузіної, ред. Г. Залевська // *Контур media* : веб-сайт. URL: <https://kontur.media/balibar/> (дата звернення: 29.05.2024)
49. Балібар Е. Україна: багато воєн в одній? / пер. з англ. В. Мірошніченка, А. Грузіної, ред. Ю. Куліш // *Коридор онлайн-журнал* : веб-сайт. URL: <https://korydor.in.ua/ua/bez-rubriki/ukarina-bahato-voien-v-odnij.html> (дата звернення: 13.06.2024)
50. Баранівський В. Ф. Ідеології та війни в сучасному світі: огляд актуальних проблем / В. Ф. Баранівський // Філософія і політологія в контексті сучасної культури. — 2014. — Вип. 8. — С. 7-11
51. Батлер Д. Про війну в Україні / пер. з англ. В. Мірошніченка, А. Грузіної, ред. Г. Залевська // *Контур media* : веб-сайт. URL: <https://kontur.media/butler/> (дата звернення: 25.05.24)
52. Батлер Д. Чи може «про насильство» Арендт щось розповісти нам сьогодні? / пер. з англ. Ю. Коваленко, ред. Ю. Куліш, А. Грузіна, В.

- Мірошниченко // *Коридор онлайн-журнал* : веб-сайт. URL: <https://korydor.in.ua/ua/stories/chy-mozhe-pro-nasylstvo-arendt-shchos-rozpovisty-nam-sohodni.html> (дата звернення: 13.07.2024)
53. Бгабга Г. Націєрозповідність / Гомі Бгабга // Слово. Знак. Дискурс: Антропологія світової літературно-критичної думки XX ст. / за ред. М. Зубрицької. – Львів, 1996. – С. 559-562.
54. Бідошко Л., Задирака К., Котенко О., Півторак О. та ін. Гомофобія в соціальних мережах: між російською пропагандою та суперечками українців про цінності. Аналітичне медіа-дослідження. *Детектор медіа* : веб-сайт. URL: <https://detector.media/infospace/article/216182/2023-08-30-gomofobiya-v-sotsialnykh-merezhakh-mizh-rosiyskoyu-propagandoyu-ta-superechkamy-ukraintsiv-pro-tsinnosti/> (дата звернення: 26.03.2024)
55. Білоусенко О., Півторак О., Сливенко О., Ілюк К. «Ти або росіянин, або гей». Досліджуємо російську ЛГБТ-дезінформацію у соціальних мережах. Аналітичне медіа-дослідження. *Детектор медіа*: веб-сайт. URL: <https://detector.media/monitorynh-internetu/article/204999/2022-11-18-ty-abo-rosiyanyn-abo-gey-doslidzhuiemo-rosiysku-lgbt-dezinformatsiyu-u-sotsialnykh-merezhakh/> (дата звернення: 26.03.2024)
56. Болдырев В. А. Итоги переписи населения СССР / Госкомстат. — М.: Финансы и статистика, 1990. — 49 с.
57. Вальденфельс Б. *Nostra res agitur* / пер. з нім. Ю. Коваленко, ред. А Грузіна // *Контур медіа* : веб-сайт. URL: <https://kontur.media/waldenfels/> (дата звернення: 02.06.2024)
58. Вишняк О. Мовна ситуація та статус мов в Україні: динаміка, проблеми, перспективи (соціологічний аналіз). – К.: Інститут соціології НАН України, 2009. – 176 с.
59. Воєнний стан: антологія / Передмова Валерія Залужного. – Чернівці : Видавець Померанцев Святослав, 2023. – 368 с.

60. Врублѣвский В. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы : записки помощника: воспоминания; документы, слухи, легенды, факты / В. Врублѣвский. – Київ: Довіра, 1993. – 254 с.
61. Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 года. М, 1927-1929. – 10 т. : *архівна копія*: веб-сайт. URL: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/17507-vsesoyuznaya-perepis-naseleniya-17-dekabrya-1926-g-kratkie-svodki-m-1927-1929>
62. Гуменюк Н. Правда не лежить посередині, вона лежить, де лежить: інтерв'ю з Адамом Міхніком // *hromadske media* : веб-сайт. URL: <https://hromadske.ua/posts/pravda-ne-lezhit-poseredini-vona-lezhit-tam-de-lezhit-adam-mihnik> (дата звернення: 02.04.2024)
63. Гундорова Т. Транзитна культура. Симптоми постколоніальної травми: статті та есеї / Тамара Гундорова. – К. : Грані-Т, 2013. – 548.
64. Гюйо А. Свобода – батьківщина (лист підтримки) / пер. з фр. В. Мірошниченка, ред. А. Грузіна, Г. Залевська // *Контур медіа* : веб-сайт. URL: <https://kontur.media/liberte-patrie/> (дата звернення: 30.05.24)
65. Діалоги про війну / уклад. О. Муха / Харків : Віват, 2024. – 511 с.
66. Дракуліч С. Війна всюди однакова / пер. з англ. Н. Хороз. Львів : Човен, 2023. 184 с.
67. Жижек С. Україна і країни третього світу // пер. з англ. І. Савюк, Т. Родіонової, Н. Валецької // *Коридор онлайн-журнал* : веб-сайт. URL: <https://korydor.in.ua/ua/stories/ukraina-j-krainy-tretoh-svitu-slavoj-zhyzhek-pro-rosijsku-ahresi-u-proty-ukrainy.html> (дата звернення: 11.06.2024)
68. Зебальд В. Г. Повітряна війна і література / пер. з нім. Роман Осадчук . - Харків : ist publishing, 2023. – 176 с.
69. Зонтаг С. Спостереження за болем інших / пер. з англ. Ярослави Стріхи. – Харків : ist publishing, 2024. – 144 с.
70. Кісь О. Фемінізм в Україні: кроки назустріч собі. Ч. 1. Академічний фемінізм // *Гендер в деталях* : веб-сайт. URL: <https://genderindetail.org.ua/season-topic/gender-after-euromaidan/feminizm->

v-ukraini-kroki-nazustrich-sobi-ch-1-akademichniy-feminizm-1341003.html

(дата звернення: 06.07.2024)

71. Колозова К. Короткий нарис про війну в Україні та проти неї / пер. з англ. В. Мірошниченка, А. Грузіної, ред. Ю. Куліш // *Контур медіа* : веб-сайт. URL: <https://kontur.media/kolozova/> (дата звернення: 26.05.24)
72. Коляска І. Освіта в радянській Україні : пер. з англ. мови з допов. і дод. / І. В. Коляска. – [Toronto: Martin, 1970]. – XVII, 246 с.
73. Лісевич І.Т. Договір про перемир'я і прелімінарні умови миру між Українською СРР і Російською СФРР ТА Польщею 1920 // Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2004. - 688 с.
74. Медіа Контур. Веб-сайт. URL: <https://kontur.media/> (дата звернення: 05.04.2024)
75. Мейясу К. Лист підтримки / пер. з фр. В. Мірошниченка, А. Грузіної // *Контур медіа* : веб-сайт. URL: <https://kontur.media/meillassoux/> (дата звернення: 11.05.2024)
76. Мотиль О. Підсумки імперій: занепад, розпад і відродження : монографія / пер. з англ. П. Грицака. – Київ : Критика, 2009. – 198 с.
77. Народное образование и культура в СССР. Статистический сборник, 1989 / Госкомстат СССР. – М.: Финансы и статистика, 1989. – 482 с. URL: http://istmat.info/files/uploads/26588/obraz_ssr_1989_obrazovanie.pdf
78. Онобль Е. Зіткнення пам'яті і конфлікт наративів / пер. з фр. В. Мірошниченка, А. Грузіної // *Контур медіа* : веб-сайт. URL: <https://kontur.media/aunoble/> (дата звернення: 25.05.24)
79. П'єр Нора. Теперішнє, нація, пам'ять. Пер. з фр. Андрія Рєпи, вид-во Кліо, 2014, 272 с.
80. Писанська Н. Щодо українського визвольного руху є багато неправди – інтерв'ю з Мартіном Шульцем Весселем // *Радіо Свобода* : веб-сайт. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/27049218.html> (дата звернення: 04.05.2024)

81. Півторак О., Бідочко Л., Рябоштан І., Сливенко О., Білоусенко О. «За славних дідів, проти бойових комарів». Як Росія виправдовувала і пояснювала вторгнення в Україну впродовж року повномасштабної війни. Аналітичне медіа-дослідження // *Детектор медіа* : веб-сайт: <https://detector.media/monitorynh-internetu/article/208318/2023-02-24-zaslavykh-didiv-proty-boyovykh-komariv-yak-rosiya-vypravdovuvala-y-poyasnyuvala-vtorgnennya-v-ukrainu-vprodovzh-roku-povnomasshtabnoi-viyny/> (дата звернення: 23.03.2024)
82. Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності / пер. з англ. Р. Ключка. Харків : Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2023. – 492 с.
83. Померанцев П. Це не пропаганда. Подорож на війну проти реальності / Пітер Померанцев; пер. з англ. О. Форостина. – Київ : Yakaboo Publishing, 2020. – 288 с.
84. Прес-реліз соціопитування Київського міжнародного інституту соціології. Релігійна самоідентифікація українців, ставлення до створення єдиної православної церкви та до закону про заборону окремих релігійних організацій // *Київський міжнародний інститут соціології* : веб-сайт. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1443&page=1> (дата звернення: 16.03.2024)
85. Путін. В.В. Про історичну єдність росіян та українців, 2022 р. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/66182> (дата звернення: 22.03.2024)
86. Рон Кеппс. Як писати про війну / Кеппс Рон; пер. О. Погинайко. – Київ : Смолоскип, 2022, - 160 с.
87. Саїд Едвард В. Орієнталізм / пер. з англ. В. Шовкун. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001 – 511с.
88. Сергій Параджанов і Україна. Збірник статей і документів. Упор. Л.Брюховецька. Київ: Редакція журналу «Кіно-Театр», Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2014. 288 с.

89. Словник української мови : в 11 т. / ред. рада : І. К. Білодід (голова) та ін. ; Академія наук Української РСР. Київ : Наукова думка, 1978. Т. 9. 917 с.
90. Словник української мови : в 11 т. / ред. рада : І. К. Білодід (голова) та ін. ; Академія наук Української РСР. Київ : Наукова думка, 1973. Т. 4. 841 с.
91. Словник української мови : в 11 т. / ред. рада : І. К. Білодід (голова) та ін. ; Академія наук Української РСР. Київ : Наукова думка, 1974. Т. 5. 840 с.
92. Слотердайк П. Терор з повітря / пер. з нім. Олександри Григоренко . - Харків : ist publishing, 2023. – 112 с.
93. Філософська думка: науково-теоретичний часопис. Київ : Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України, 2022, № 4. – сс. 161-171. URL: <https://dumka.philosophy.ua/index.php/fd/article/view/645/604> (дата звернення: 12.04.2024)
94. Францобель закликав українців капітулювати, але отримав жорстку відповідь від Поллака. *Читомо: онлайн-журнал* : веб-сайт. URL: <https://chytomo.com/frantsobel-zaklykav-ukrainsiv-kapituliuvaty-ale-otrymav-zhorstku-vidpovid-vid-polaka/> (дата звернення: 28.08.2024)
95. Цимбалюк Д., Замуруєва І. Чому ми, як феміністки, повинні лобіювати зброю для України? / пер. з англ. А. Грузіна, ред. В. Мірошніченко // *Гендер в деталях* : веб-сайт. URL: <https://genderindetail.org.ua/season-topic/dosvidy-viyny/chomu-mi-yak-feministky-povynni-lobiyuvati-zbroyu-dlya-ukraini.html> (дата звернення: 20.04.2024)
96. Численность наличного населения союзных и автономных республик, автономных областей и округов, краев, областей, районов, городских поселений, сел-райцентров и сельских поселений с населением свыше 5000 человек (по данным таблицы 1С всесоюзной переписи населения 1979 года, хранящейся в Российском государственном архиве экономики (РГАЭ); фонд 1562, опись 336 – Том IV, дела 5943-5948, 5950, 5951). URL: <https://web.archive.org/web/20121127044753/http://www.webgeo.ru/index.php?p=r=33&id=433>

97. Шкандрій М. Модерністи, марксисты і нація. Українська літературна дискусія 1920-х років / пер. з англ. Цимбала Т., 2-е вид. Київ : вид-во «Ніка-Центр», 2015. 380 с.
98. Яворська Г. М. Феномен гібридної війни / Г. М. Яворська, О. І. Їжак // Світова гібридна війна: український фронт: [монографія] / за заг. ред. В. П. Горбуліна. – К.: НІСД, 2017. – 496 с.